

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКА ДЕРЖАВНА МАШИНОБУДІВНА АКАДЕМІЯ

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

**до самостійної роботи студентів з курсу «Історія України»
(для студентів всіх спеціальностей)**

Затверджено
на засіданні методичної ради
Протокол № від 2007 р.

Краматорськ 2007

ББК ТЗ (2 Укр)

Методичні вказівки до самостійної роботи студентів з курсу «Історія України» (для студентів всіх спеціальностей). / Укл.: Алексеев С.В., Ляшенко Є.П., Довбня О.А. – Краматорськ : ДДМА, 2007. – 60с.

Включають методику оволодіння матеріалом з тем курсу, які вивчаються студентами позааудиторно.

Укладачі :

С.В. Алексеев, доц.
Є.П. Ляшенко, доц.
О.А. Довбня, доц..

Відповідальний за випуск

Т.В. Кудерська, доц.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1 Галицько-Волинське князівство.....	5
Тема 2 Виникнення українського козацтва. Утворення Запорізької Січі.....	12
Тема 3 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії в першій половині ХІХ ст.	20
Тема 4 Україна на початку ХХ ст.	27
Тема 5 Утворення СРСР. Політика (коренізації) українізації	36
Тема 6 Україна в 1927-1939 рр.	46

ВСТУП

В умовах розбудови української державності значно зростає роль формування свідомого громадянина України, підвищується значення виховного процесу в вищій школі.

Важливі завдання вищої школи спрямовані на поглиблення професіоналізму, виховання духовності, моральної та світоглядної культури студентської молоді. Чільне місце у цьому процесі відводиться історії України.

Процес викладання історії України передбачає розв'язання цілого комплексу проблем, серед яких головними є такі: переконання в об'єктивному підході до вивчення і трактування минулого, відновлення історичної правди, подолання історичної неграмотності, без чого не можна говорити про політичну культуру індивіда, формування багатоваріантного погляду на історичне минуле, що, безперечно, активізує пошуки найбільш оптимальних варіантів дій на сучасному етапі; діалектичний зв'язок у процесі вивчення старих та нових фактів, що буде сприяти формуванню почуття нерозривного зв'язку нинішніх і минулих поколінь.

Особливо значна роль історії України у формуванні і розвитку національної самосвідомості молоді, почуття гордості за свій народ та його історію.

Вивчення історії України дає можливість майбутнім фахівцям глибше усвідомити своє місце у навколишньому світі, виразніше відчувати значення своєї праці і знайти можливості для її вдосконалення.

В умовах Болонського процесу, успіх засвоєння курсу історії України в значній мірі залежить від правильної організації та визначення найбільш ефективних методів і форм самостійної роботи студентів.

Основними формами учбового процесу, що забезпечують організацію самостійної роботи студентів, є: лекції, семінари, консультації.

Поглибленому вивченню важливих тем вузівського курсу історії України сприятиме самостійна робота студентів під керівництвом викладача.

Теми, проблеми і питання, основна і додаткова література для самостійної роботи визначаються викладачами кафедри. Під час самостійної роботи студенти звертаються до викладача за роз'ясненням найбільш складних проблем, з'ясовують значення по-

ложень та понять, набувають навички аналізу подій та узагальнення історичних фактів, вчатьса самостійно розв'язувати логічні завдання, формулювати проблеми.

В наш час розвиток пізнавальної самостійності студентів – задача не тільки педагогічна, але і суспільно-політична. В вузі важливо навчити молодь самостійно оволодівати історичними знаннями і озброїти її практичними навиками, щоб придбане знання служило засобом для сьогоднішніх перетворень в ім'я майбутнього України.

Враховуючи це, а також складність вивчення предмета, викладачами кафедри підготовлені ці методичні рекомендації до самостійної роботи студентів. Побудовані за проблемно-хронологічним принципом, вони передбачають перелік і розкриття основних питань тем курсу, проблемні питання, поняття, які потрібно самостійно освоїти студенту, питання для самоконтролю а також список основної літератури.

Наявність цих методичних матеріалів дасть змогу значно поживити проведення самостійної роботи студентів під контролем викладача, організувати її в формі диспутів і дискусій, допоможе студентам глибше розібратися в історичних етапах розвитку України, осмислити значення історичного досвіду, важливість повернення духовних надбань і цінностей минулого в ім'я майбутнього.

ТЕМА 1 Галицько-Волинське князівство

План

1. Геополітичні зміни у південно-західній Русі. Утворення Галицько-Волинського князівства.
2. Період піднесення Галицько-Волинської держави. Данило Галицький.
3. Занепад Галицько-Волинського князівства.
4. Роль та значення Галицько-Волинської держави в історії України.

1 Вивчення першого питання треба розпочинати з повторення політичних та соціально-економічних передумов феодальної роздробленості Київської Русі та з'ясування чинників піднесення князівств

південно-західної Русі.

Як відомо, починаючи з 1132 р., Київська Русь втрачає політичну єдність і розпадається на десятки самостійних князівств і земель. На українських землях найбільшими і найсильнішими стали Київське, Волинське, Галицьке, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Переяславське князівства.

Серед чинників піднесення Волинського і Галицького князівств виділяється вдале географічне розташування. Розглянемо цей чинник.

Галицьке та Волинське князівства були віддалені від Києва і водночас були важкодоступними для степових кочовиків. Тому, коли кочові орди половців влаштували криваві походи, спустошуючи Київську Русь, Волинське і Галицьке князівства, розташовані на західних рубежах, були поза зоною досягнення. Ця обставина сприяла їх швидкому політичному й економічному розвитку.

Щодо економічних чинників, то князівства були розташовані на перехресті стратегічно важливих торговельних шляхів, на відміну від Києва.

Зупинимось на аналізі цього чинника. Як відомо, занепад Києва посилювався зміною торговельної кон'юнктури та появою поліцентрії у зовнішній торгівлі. Занепадала торгівля з Візантією, а це призвело до зменшення княжих доходів, військової сили. Основні торговельні шляхи перемістилися з Середземного моря на узбережжя Атлантичного океану. Таким чином, Київ залишився поза основними торговельними шляхами. Удільні князі, навпаки, знаходили джерела збагачення, використовуючи місцеві природні ресурси та прибуткову торгівлю з сусідами. Галицькі князі свою могутність базували на видобуванні солі та реалізації її по всій Русі.

Водночас треба пам'ятати, що до 1199 р. Галицьке та Волинське князівства розвивалися окремо та мали різний політичний устрій.

Розглянемо формування двох князівств та з'ясуємо відмінності політичного устрою.

Волинське князівство склалося навколо міста Володимира-Волинського, а в другій половині XI ст. унаслідок складних соціально-політичних процесів у прикарпатському регіоні, сформувалася територія князівства. На кінець XI ст. князівство займає територію від Берестя на Західному Бузі до верхів'їв р. Серету на півдні. Порубіжними містами Волинського князівства були на заході Сутейськ і Червен, а на сході – Дорогобуж і Острог. Сам термін Волинь, як

означення території, з'явився в літописі у 1077 р.

Династія Волинських князів починається від старшого сина Ярослава Мудрого – Ізяслава.

Щодо Галицького князівства, то його територія почала складатися у першій половині XII ст. з Перемишльського, Звенигородського та Теробовльського князівств. Відносно нове, в порівнянні з іншими південноруськими землями, територіально-політичне утворення – Галицька земля – спочатку розвивалося повільно, про що свідчить невелика кількість міст.

Династія галицьких князів починається від Ростислава Володимировича – онука Ярослава Мудрого. Його сини Рюрик, Володар, Василько у 1084 р. князували в Перемишлі, Звенигороді, Теробовлі. Через ці князівства проходили світові торговельні шляхи зі сходу на захід, через Карпатські перевали – у Південну Європу. У 1141 р. князь Володимирко (1123-1153 рр.) – син Володаря, об'єднав три центри в одну державу і переніс столицю із Звенигорода в Галич (ця подія датується 1144 р.). З цього часу князівство стало називатися Галичиною.

Наймогутнішим князем галицьким був син Володимирка Ярослав Осмомисл (1153-1187 рр.), про якого згадується у знаменитому “Слові о полку Ігореві”. Галицька держава за Ярослава Осмомисла змогла не тільки зміцнити західні і південні кордони, а й утвердитися на Чорному морі та на правому березі Дніпра. У жорстких боях галичани розбили половецьких ханів. Останнім Ростиславовичем був син Осмомисла Володимир, який помер у 1199 р., не залишивши спадкоємців. Тому зі смертю Володимира Ярославича династія галицьких Ярославичів згасла.

Далі студенту треба ознайомитися з відмінними рисами політичного устрою Волинського та Галицького князівств.

Особливість суспільного розвитку Галичини полягала у міцних позиціях боярства, їх економічній і політичній незалежності від Києва, що сприяло утвердженню олігархічної форми правління.

Пояснимо значення цього терміну.

Олігархія – форма управління державою, при якій вся повнота державної влади належить невеликій купці багатих, які підпорядковують собі державний апарат, визначають внутрішню та зовнішню політику держави, здійснюють політичне та економічне панування в країні.

Зупинимось на причинах утвердження вказаною форми прав-

ління. Студент повинен знати, що в історії стосовно цього питання існує декілька теорій. Розглянемо кожен з них.

На думку радянських істориків, міцні позиції боярства пояснюються їхнім походженням. На відміну від бояр інших князівств Київської Русі, галицька аристократія сформувалася із племінної місцевої верхівки. Тому вона узурпувала общинні землі, а не отримала їх від київського князя. Як наслідок, прийшовши сюди, перші Рюриковичі наштовхнулися на опір аристократії і змушені були з нею рахуватися. Тому Галичину правомірно вважають зразком олігархічного правління на Русі, і вже це одне не дає підстав говорити про те, що Галицько-Волинське князівство було спадкоємцем політичних традицій Київської Русі.

Інші історики враховують економічний фактор. Галицькі бояри торгували сіллю, що забезпечило їм прибутки і стабільне економічне становище. Внаслідок цього вони могли самостійно управляти вотчинами і не залежати від князя.

Не можна не враховувати і віддаленість Галичини від Києва та її сусідство з Угорщиною та Польщею. Київ не міг контролювати ситуацію в регіоні, а місцева аристократія мала можливість звертатися за допомогою до сусідів у боротьбі проти київських князів.

На відміну від галицького боярства, волинське залежало від київського князя. Сам він наділяв бояр за службу землями, тому вони виявляли князю підтримку і покору.

Після розгляду цих питань можна переходити до причин об'єднання двох різних політичних утворень в єдину державу, пам'ятаючи про економічні чинники піднесення південно-західних земель Русі і враховуючи, що ініціатором об'єднання був волинський князь Роман Мстиславович (1173-1205 рр.) – онук Володимира Мономаха.

2 Галицько-Волинська держава самостійно існувала 150 років. Її історія розвитку має, як світлі, так і трагічні сторінки.

Як вже зазначалося, об'єднання двох князівств відбулося за часів правління волинського князя Романа Мстиславича. Розглянемо його політичну діяльність. У 1173 р. Роман став князем Волинської землі. У 1188 р. галицькі бояри запросили його князувати на Галичині, але він зіткнувся з опором боярських угруповань.

Тому тільки силою він зміг об'єднати ці два князівства. У внутрішній політиці він зосередив увагу на зміцненні княжої влади і об-

меженні влади бояр. Щоб це здійснити, він вдавався до крайніх заходів – непокірних карав на смерть або заслання. Його улюбленим прислів'ям стало “Не вбивши бджіл, не поласуєш медом”. Зрозуміло, що боротьба з боярством була тривалою і запеклою. Опорою князя у цій боротьбі були міщани та дрібні бояри.

Водночас треба знати, що вдалою була і зовнішня політика Романа. Він зміг дати відсіч половцям, протистояв литовським і польським агресорам, у 1203 р. він завдає поразки суперникам із Суздаля і оволодіває Києвом. Під його владою опинилися не тільки Галицько-Волинське, але й Київське та Переяславське князівства. Тому не дарма в історії він отримав прізвиська “Великий” та “Повелитель усієї Русі”. На жаль, експансія його на захід, у польські землі, призвела до загибелі Романа у 1205 р.

Таким чином, вивчаючи період зміцнення держави за часів Романа Мстиславовича, студенту треба пам'ятати, що це могутнє та багате державне утворення виключно трималося на військовій силі та авторитеті князя. Тому цілком зрозуміло, що після смерті Романа настане період занепаду та боротьби за владу. Цей період треба вивчати за планом:

1. тимчасовий розпад Галицько-Волинської держави;
2. боротьба за об'єднання Галичини й Волині в єдину державу за часів Василька та Данила.

Як вже зазначалося, у 1205 р. над Віслою у бою з польськими феодалами загинув Роман Мстиславич. Його спадкоємцями стали чотирирічний Данило та дворічний Василько. Зрозуміло, що власноруч управляти державою вони не мали можливості. Водночас треба пам'ятати про амбітних галицьких бояр. Як наслідок, настали часи анархії.

Галицькі бояри прогнали нащадків Романа разом з їхньою матір'ю Анною. А запросили управляти державою Ігоревичів – трьох синів славнозвісного князя Ігоря Святославича, оспіваного у “Слові о полку Ігоревім”. Ігоревичі вдалися до нечуваного терору – знищили понад 500 бояр. За що були вигнані з князівства, а згодом страчені. У 1213 р. бояри обрали нового князя зі свого середовища. Ним став Владислав Кормильчич. Окрім внутрішньої нестабільності у цей час посилилася експансія сусідів. Начебто, захищаючи інтереси Данила і Василька, угорці та поляки поділили між собою Галичину.

На початку 30-х років XIII ст. брати Романовичі – Данило і Василько розпочали боротьбу за об'єднання Галичини й Волині в єди-

ну державу. У 1238 р. вони остаточно оволоділи Галичем. Того ж року брати завдали нищівного удару німецьким хрестоносцям. У 1239 р. Данило здобув Київ. Для оборони міста призначив досвідченого воєводу Дмитра.

Піднесення Галицько-Волинської держави та її розквіт співпадає з правлінням Данила Галицького (1238-1264 рр.) – мудрого та талановитого політика. Вивчаючи напрями його політики, варто дотримуватися плану:

1. геополітична ситуація в регіоні;
2. внутрішня політика князя;
3. відносини з Польщею, Угорщиною та Ватиканом;
4. боротьба з монголо-татарами;
5. значення діяльності.

Наприкінці можна зробити наступні висновки. Данило був мудрим та талановитим політиком, він розбудував князівство, звів багато міст і фортець, серед яких – Львів та Холм. Успішно воював з польськими, угорськими, литовськими загарбниками, зміцнивши західні рубежі. Князь завдав нищівного удару хрестоносцям, які хотіли загарбати Дорогочин.

Данило активно діяв на міжнародній арені, за що отримав титул короля та корону від папи Римського. Але головну мету бачив у звільненні Русі від монголо-татарського ярма. На жаль ця мета так і залишилася невиконаною. У 1264 р. Данило помер і був похований в його улюбленому місті Холмсі.

3 Після смерті Данила Галицько-Волинське князівство на деякий час втрачає свою єдність. Необхідно з'ясувати причини тимчасового занепаду Галицько-волинського князівства, насамперед, врахувавши геополітичну ситуацію.

Після цього можна переходити до часів правління Лева Даниловича (1264-1323 рр.).

Стабільність і піднесення Галицько-Волинського князівства триває і за часи правління князя Юрія I (1301-1315 рр.). За словами польського історика середньовіччя Яна Длугоша, Юрій був людиною шляхетною, щедрою до духовних осіб, а під час його правління князівство користувалося “благами миру і величезного добробуту”. Наступниками Юрія стали його сини Андрій та Лев II, які правили спільно. Вивчаючи це питання, доцільно зупинитися на аналізі напрямків внутрішньої та зовнішньої політики перерахованих князів,

вказуючи на їхні здобутки та прорахунки.

Після смерті Андрія та Лева II розпочинається поступовий занепад Галицько-Волинського князівства, а його землі стають легкою здобиччю для Литви і Польщі. Розглядаючи цю проблему, треба проаналізувати чинники занепаду держави.

4 Висвітлення цього питання необхідно починати зі з'ясування тлумачення слів “роль” та “значення” в історичному контексті.

Що стосується значення Галицько-Волинського князівства в історії України, то, насамперед, треба акцентувати увагу на тому, що князівство зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки давньоруської народності, сприяло консолідації та усвідомленню власної самобутності. Також модернізувало державність та сприяло розширенню впливу західноєвропейської культури. Не слід забувати і про те, що упродовж 100 років князівство активно діяло на міжнародній арені і було визнано Ватиканом, зберігаючи при цьому православ'я.

Розглядаючи роль Галицько-Волинської держави, треба зупинитися на двох питаннях:

1. здобутки в розвитку державної організації української народності;
2. подолання однобічного візантійського впливу та залучення до західноєвропейських цінностей.

Підводячи висновки, студент повинен усвідомити, що Галицько-Волинське князівство виникло внаслідок складних процесів у прикарпатському регіоні та його політичний устрій відрізнявся від устрою Київської Русі. Тому говорити про успадкування Галицько-Волинським князівством політичної традиції Києва у буквальному розумінні не доводиться.

Слід також відмітити, що князівство відіграло значну роль у геополітичних перетвореннях у Східній Європі та подолало однобічний візантійський вплив й залучилося до західноєвропейських цінностей.

Контрольні питання

1. Виділіть фактори піднесення Галицького та Волинського князівств.

2. Порівняйте політичний устрій Галицького та Волинського князівств.
3. Поясніть, чому на Галичині склалася олігархічна форма правління?
4. З'ясуйте причини об'єднання Галичини та Волині.
5. Які були успіхи у господарському та політичному розвитку Галицько-Волинського князівства? Що цьому сприяло?
6. Виділіть етапи розвитку Галицько-Волинського князівства.
7. Дайте характеристику діяльності Романа Мстиславича та Данила Галицького. Знайдіть спільні риси та відмінності.
8. Виділіть причини занепаду Галицько-Волинської держави?
9. Визначте роль та значення Галицько-Волинської держави в історії України.
10. Як ви вважаєте, Галицько-Волинське князівство успадкувало політичну і культурну традицію Київської Русі? Свою думку обґрунтуйте.

Література

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 90-96.
2. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – С. 80-96.
3. Історія України/ В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; / Під ред. В. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 50-56.
4. Субтельний Орест. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 61-68.

ТЕМА 2 Виникнення українського козацтва. Утворення Запорізької Січі

План

1. Виникнення українського козацтва, його суспільно-політична та військова організація
2. Посилення козацтва, козацько-селянські повстання (кі-

нець XVI – перша чверть XVII ст.).

1 Вивчення питання необхідно розпочинати зі з'ясування значення термінів “козак” та “козацтво”.

Термін козак уперше зафіксований у “Початковій монгольській хроніці” (1240 р.) і в латино-персидсько-кипчацькому рукописі “Codex cumanicus” (1303 р.). В перекладі з тюркської мови козак означає самотній, схильний до завоювань, а згідно з Куманським кодексом – розбійник, сторож, вартовий.

Пояснення терміну знаходимо також і в “Енциклопедії ісламу” відомого сходознавця В.В. Бартольда: починаючи з XV ст., тюрки і монголи називали козаком особистість, яка відокремилася від своєї держави і опановувала самотійно або з родиною степ. Пізніше, як вважає автор енциклопедії, ця назва поширилася на цілі племена та союзи. Таким чином, термін козак доповнюється значенням нікому не підлегла людина, людина поза підданським статусом.

Що стосується значення терміну “козацтва”, то виділяються два значення: 1) збірна назва у XV – XVI ст. козаків в Україні і в Росії. 2) Суспільний стан в Україні в XV – XVIII ст., який виник у процесі боротьби землеробського і кочового населення в зоні так званого “Великого кордону”, який розділяв європейську і азійську цивілізації.

Після з'ясування значення термінів можна переходити до аналізу причин та передумов виникнення козацтва.

При цьому окремо треба з'ясувати політичні, соціально-економічні чинники та теорії появи козацтва.

Існують різні думки щодо часу формування цього войовничого стану українського суспільства. Перші згадки про козацтво датуються XIII ст., але як соціальна верства козацтво формується протягом XV – XVI ст.

Далі студенту треба з'ясувати, які землі вважаються колискою козацтва і чому саме там знайшли притулок ці відчайдухи?

Після цього доцільно перейти до аналізу соціального і національного складу козацтва.

Як відомо, соціальний і національний склад козацтва був неоднорідний: селяни-втікачі, міські низи, декласовані елементи, розорені шляхтичі, українці, росіяни, білоруси, молдавани, поляки.

Тому зрозуміло, що на початку свого існування українське козацтво не становило окремої суспільної групи населення, але життя

примусило їх згуртуватися у суспільну організацію – козацьку громаду, тому що тільки спільно можна було захистити себе.

Козацькі села й хутора відрізнялися розвитком капіталістичних відносин: оформлювалися фермерські господарства.

В XVI ст. починається формування військової організації – Запорізької Січі. Одним з перших у 40-х рр. XVI ст. Дмитро (Байда) Вишневецький об'єднав козацькі громади і почав на острові Хортиця будувати фортецю (так званий городок Вишневецького). Упродовж 1552-1556 рр. Запорізька Січ перетворилась на могутню фортецю.

За період свого існування (1556-1775 рр.) Січ руйнувалась та відроджувалася вісім разів.

Кожна січ являла собою укріплення, оточене ровом і валом з частоколом на ньому та баштами з вікнами для гармат. Висота валів сягала понад 10 м, на центральній площі височіла церква, будівлі старшини, пушкарня, а навколо – понад 30 куренів-казарм, де жили запорожці. Курені являли собою довгі приземкуваті споруди довжиною кілька десятків метрів з двосхилою стріхою та маленькими вікнами. У зимовій час курені опалювали кахляними печами. В такому курені мешкало від кількох десятків до 150 чоловік. Інколи в середині січі будували дитинець – укріплена частина. Було також передмістя, де жили крамарі і ремісники.

З політичної точки зору Січ була зародком української держави.

Аналіз політичного устрою Запорізької Січі треба здійснювати за планом:

1. визначення терміну держава;
2. адміністративно-політичний устрій;
3. функції козацької ради;
4. функції кошового отамана та старшини;
5. судочинство та законодавство у Запорізькій Січі.

Січ мала струнку військову організацію, в якій діяла залізна дисципліна. Політичне життя будувалося на демократичних принципах, кожен з козаків називався “товариш Війська Запорізького”, а всі важливі питання обговорювалися та розв’язувалися на козацькій раді. Тут раз на рік або восени (14 жовтня, на Покрову – заступницю козаків) або навесні обирали кошового отамана (з XVII ст. – гетьмана), військову і паланкову старшину вільним, демократичним голосуванням. У різні часи кількість старшини сягала понад 150 осіб. До

цієї групи козацтва входили: військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, канцеляристи, довбуш; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул.

У мирний час, якщо кошовий отаман або старшина не виконували своїх обов'язків, рада могла їх переобрати і позбавити влади. Однак під час походу кошовий отаман мав необмежену владу і за будь-яку провину міг карати козаків. Наприклад, за пияцтво під час походу застосовувалася смертна кара. Разом із військовим писарем, суддею, і обозним кошовий отаман утворював уряд – кіш Запорозької Січі.

Адміністративно-територіально Січ підрозділялася на паланки. Центри паланок мали земляні укріплення. В межах паланок козаки будували хутори – зимівники, поступово виникали села. Вздовж кордону з територіями татарських кочовищ споруджували редути і фігури з землянкою біля них. Кожен редут мав ряд будов – казарму, стайні. Фігури – дерев'яні вежі, на яких цілодобово стояв дозор. У разі появи дозорці запалювали заготовлені просмолені бочки і клоччя, дим і полум'я від яких було видно далеко, сповіщаючи населення про наближення небезпеки. Такі редути і фігури ланцюжком тяглися вздовж Дніпра від Береслава до гирла р. Орель.

Своєрідною була правова система Січі. Козаки мали своє власне, неписане (звичайне) козацьке право, яке складалося із суми правових звичаїв. Це право визначало стан стосунків, затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, кваліфікувало види злочинів, покарань тощо.

Розгляд військової організації доцільно розпочинати з аналізу збройних сил. У козаків виділялася піхота, кіннота, артилерія та флот.

Флот складався з різних річкових і морських суден. Чайки були понад 20 м і 3-4 м завширшки, могли вміщувати до 50-70 козаків, військове спорядження, запас води і харчів. Човен за допомогою весел (20-30 пар) або вітрила могла рухатися. Корми тут не було, серна прикріплювалися на обох її кінцях. Для стійкості на воді впродовж обох бортів прив'язувалися пучки очерету.

Озброєння чайки складалося з особистої зброї козака (дві рушниці, порох, кулі), невеликих гармат-фальконетів.

Загалом військо запорозьких козаків можна було поділити на

січових козаків – загартованих в боях, нежонатих, які становили цвіт Запорізької Січі і називалися товариством або лицарством, і волосних – сімейних козаків, які жили за межами Січі, займалися землеробством, промислами, торгівлею.

Студенту треба пам'ятати, що запорожці вважали себе самостійною військово-політичною силою і вели незалежну від Речі Посполитої політику, формували власні зовнішні відносини: укладали договори, здійснювали вдалі походи в Молдову, Туреччину, Крим, що викликало скарги та погрози з боку турків і татар на адресу польського короля, а також ширило славу козаків у Європі.

Українське козацтво розподілялося на три види: реєстрове, січове (низове) та міське. Розглядаючи види козаків, студенту треба визначити відмінність між ними, а далі перейти до аналізу кожного з видів за схемою:

1. причини виникнення реєстрового козацтва?
2. зміна чисельності реєстру;
3. стосунки між реєстровим та нереєстровим козацтвом

Закінчуючи вивчення першого питання треба знати, що серед низового козацтва (запорожців) не було соціальної однорідності. Виділялися заможні козаки – гніздюки, які зосереджували в своїх руках землі, пасіки, хутори, худобу, човни, знаряддя виробництва, використовуючи працю бідних козаків – голоти. Однак на Січі ніколи не було кріпацтва.

Наприкінці відповіді студенту необхідно зробити висновок, яку ж роль відіграло козацтво в історії України.

2 Вивчення другого питання необхідно розпочинати з розкриття терміну “повстання”. Після цього треба виділити політичні, соціально-економічні та національно-релігійні причини козацько-селянських повстань кінця XVI – першої чверті XVII ст.

Коротко розглянемо кожне з повстань При цьому доцільно скласти конспект за схемою:

1. дата повстань;
2. ватажки;
3. рушійні сили;
4. мета повстання;
5. яку територію охоплювало;
6. місце боїв;
7. результати;

8. характер.

Як відомо, перше селянсько-козацьке повстання очолив гетьман реєстровців Криштоф Косинський у 1591-1593 рр.

Приводом до повстання стало захоплення козацьких земель білоцерківським старостою К. Острозьким. Загін реєстрових козаків на чолі з Косинським захопив замок магната та Білу Церкву. Цей виступ був підтриманий міщанами, селянами та упродовж 1592-1593 рр. переріс у повстанських рух, що охопив Київське, Волинське, брацлавське воєводства. Але не маючи артилерії, сильної кінноти, повстанці були оточені військами магнатів під П'яткою (Житомирська область). Після жорстоких боїв реєстровці відступили до Запорізької січі, де зібравши нове військо, у травні 1593 р. розпочали новий наступ. Однак під час облоги Черкас загинув Косинський і повстанці були розгромлені.

Широкого розголосу набуло повстання під проводом Северина Наливайка (1594-1596 рр.). Северин був освіченою людиною, походив з Гусятин (Тернопільська область), брав участь у морських та сухопутних походах козацтва. Як досвідчений полководець, розбиваючи невеликі гарнізони військ шляхти, зайняв значну територію. Наливайко навіть виношував плани створення козацької держави в пониззі Бугу і Дніпра. Крім селянства, до нього пристали козацькі отамани Григорій Лобода та Матвій Шаула. Регулярні королівські війська відтіснили загони на Лівобережжя. Під Лубнами, поблизу урочища Солониця, селянсько-козацьке військо потрапило в оточення і зазнало поразки. Наливайко і Шаула після тортур були страчені у Варшаві, Лобода загинув у таборі.

Надзвичайно велику роль відіграв в історії українського козацтва гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1616-1622 рр.). Родом він з "ходачкової" шляхти, народився в селі Кульчиці Самборського району Львівської області. Закінчивши Острозьку академію, подався на Запорозьку Січ. Здійснив десятки морських і сухопутних походів на Крим і Малу Азію, Молдовію і околиці Стамбула, брав штурмом Кафу, Трапезунд і Варну, наводячи жах на самого султана. Рятуючи королевича Владислава, здійснив похід на Москву.

40-тисячний загін козаків під його проводом розгромив турецьке військо під Хотином у 1621 р., захистивши Польщу й Україну від іноземного поневолення. Помер від ран у Києві у 1622 р. Сагайдачний першим створив із запорожців дисципліноване, найхоробріше військо в Європі. Завдяки його старанням козаки стали свідомими

захисниками православ'я, прав свого народу, стали збройними силами України.

На початку 20-х рр. XVII ст. загострилися стосунки між козацтвом та польським урядом. Польські магнати намагалися задушити Запорозьку державу. Як наслідок – нові селянсько-козацькі війни. У 1625 р. проти шляхти виступили 20 тисяч повстанців на чолі з Марком Жмайлом. На зустріч рушило 30-тисячне військо поляків на чолі з коронним гетьманом С. Конецпольським. Генеральна битва відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера. Кожна зі сторін зазнала значних втрат, але не перемогла. Як наслідок було укладено компромісну угоду. Всі повстанці амністовані, реєстр збільшився з 3 до 6 тисяч, збільшилася щорічна плата козакам. Водночас козакам заборонялося втручатися в релігійні справи та проводити самостійну зовнішню політику та здійснювати морські походи.

У 1630 р. відбулося повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Його причинами було поглиблення протиріч нерєєстровими і реєстровими козаками, які мусли захищати інтереси гнобителів та посилення польського свавілля. Повстання охопило значну частину Лівобережжя та Полтавщину. На його придушення знову виступив коронний гетьман С. Конецпольський. Майже три тижні тривали бої, повстанці знищили добірне шляхетське формування. Зазнавши величезних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори та поступки повстанцям.

У 1635 р. гетьман Іван Сулима зруйнував добре укріплену польську фортецю Кодак, однак ця подія не переросла у повстання, тому що ватажка було підступно схоплено реєстровцями і видано польській владі.

Новим масштабним виступом стало козацько-селянське повстання 1637-1638 рр. Козаки, маючи чудових полководців – Павла Бута, Дмитра Гуню, Карпа Скидана, Яцька Острянина (Остряницю), два роки успішно воювали з польською шляхтою. Тільки невдачі під Кумейками і Боровицею припинили воєнні дії та підписати “Ординацію війська Запорозького”, яка обмежувала права та привілеї козаків.

Незважаючи на те, що окупантам вдалося придушити збройні повстання, вільний козацький дух залишився незламним. Україна готувалася до майбутніх вирішальних боїв з Річчю Посполитою.

Щодо основних причини невдач козацько-селянських повстань, то повстання були локальними, стихійними, погано організованими.

Український народ не був об'єднаним. Він поділявся на стани, які не тільки не допомагали один одному, а навіть ворогували між собою.

Наприкінці доцільно зробити висновки-узагальнення – яке ж значення мали козацько-селянські повстання в історії України.

Контрольні питання

1. Перерахуйте теорії виникнення козацтва. Розкрийте кожну з них.
2. Виділіть причини та передумови виникнення козацтва.
3. Коли вперше з'явився термін “козак”? Дайте визначення цього терміну.
4. Коли почало формуватися козацтво як окрема суспільна верства?
5. Звідки походить назва Запорізька Січ? Якою була її політична організація?
6. Доведіть, що Запорізька Січ була державою.
7. Яку форму політичного устрою мала Запорізька Січ? Свою відповідь обґрунтуйте.
8. Чому серед козаків не було рівності?
9. Розкажіть про військову організацію запорізького козацтва.
10. Опишіть устрій козацького табору та розкажіть про його практичне використання в бою.
11. Які були успіхи у господарському розвитку Січі? Який тип господарства формувався? Які наслідки це мало?
12. З якою метою і коли польський уряд провів реєстрацію козаків?
13. Яким було становище реєстровців? Які функції вони виконували?
14. Доведіть фактами, що антифеодальна боротьба в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст. поєднувалася з визвольною боротьбою.
15. Назвіть найбільші селянсько-козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст. Дайте їм узагальнюючу характеристику.
16. Зробіть висновок про історичне значення селянсько-козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст.
17. Зазначте, хто ці історичні діячі: М. Жмайло, С. Наливайко, К. Косинський, Я. Острянин, Т. Трясило, Д. Гуня, І Суліма. Які спільні події об'єднують ці імена? Назвіть причини, котрі спонукали їх дії.
18. Доведіть, що козацтво було впливовим чинником міжнародного

Література

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 130-147.
2. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С. 77-164, 179-192, 235-349.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття). – К.: Глобус, 1992. – С. 144-161, 197-229.
4. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; / Під ред. В. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 72-74.
5. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна., 199 – С. 58-59, 64-65, 67-68.
6. Субтельний Орест. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – С. 98-110

ТЕМА 3 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії в I пол. XIX ст.

План

- 1 Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель.
- 2 Революційні події на західноукраїнських землях у 1848-1849рр. та їх значення.

На початку вивчення першого питання треба показати, що у першій половині XIX ст. західноукраїнські землі перебували під владою Австрійської монархії, яка проводила політику інтеграції українських земель у свій державний простір, запроваджуючи на здобутих територіях свій адміністративно-територіальний поділ. Східна Галичина, захоплена Австрією внаслідок першого поділу Польщі у 1772р. і населена в основному українцями, разом з Буковиною, що перейшла від Туреччини до Австрії в 1774р., була об'єднана з Захід-

ною Галичиною, де переважали поляки, в «королівство Галичини і Лодомерії». Підкреслимо, що із суто австрійських великодержавних інтересів в одній адміністративно-територіальній одиниці були об'єднані етнічні українські землі з частиною польських етнічних земель, що заклало міну уповільненої дії у міжнаціональні відносини між українцями та поляками. Річка Сян умовно ділила Галичину на східну – українську та західну – польську. «Галіція і Лодомерія» поділялася на округи і дистрикти, кількість яких не була сталою. У 1782 р. було 18 округів. На правах 19-го округу до Галичини входила Буковина (1786-1849), а в 1795-1809 рр. – Холмщина. Східна, українська, Галичина поділялася на 12 округів. У складі Австрійської монархії під владою Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало Закарпаття. Тут зберігався традиційний, на угорський зразок, адміністративний поділ на комітати (жупи), які поділялися на домінії.

Треба підкреслити, що Австрійська монархія на початку XIX ст. була однією з найвідсталіших в Європі. Спираючись на місцеву верхівку, австрійська бюрократія надавала привілеї й переваги у Східній Галичині польським шляхтичам і магнатам, на Буковині - румунським, а в Закарпатті - угорським феодалам і з їх допомогою посилювала соціальне й національне гноблення українського народу. Австрійський абсолютизм намагався денаціоналізувати, асимілювати західноукраїнське населення, припинити розвиток української мови й культури. Разом з цим польські шляхтичі прагнули полонізувати українців Галичини, румунські феодали намагались румунізувати українське населення Буковини, а угорські поміщики проводили в Закарпатті політику мадяризації.

Далі треба показати, що австрійський абсолютизм, відображаючи інтереси феодалів, намагався зберегти непорушним феодално-кріпосницький лад і стримував буржуазний розвиток країни, але припинити його не міг. Забезпечуючи необмежене панування феодалів і намагаючись перетворити західноукраїнські землі в ринок збуту й джерело сировини, в аграрно-сировинний придаток західних провінцій, уряд гальмував тут розвиток економіки і передусім, промисловості. Треба підкреслити, що промисловість по-старому перебувала тут на стадії мануфактури й дрібного ремесла. Більшість мануфактур була власністю поміщиків і розміщувалася в селах. Через це переважна частина міст мала аграрний характер, мало чим відрізнялася від січи. У такому ж стані перебувала і промисловість у Закарпатті, а в Північній Буковині вона була ще більш відсталою. Не витримуючи

конкуренції з фабрично-заводською промисловістю західних провінцій, багато галузей мануфактурного виробництва стали деградувати, занепадати /текстильна, шкіряна, залізорудна, ливарна та ін./. Слабо розвинутою була торгівля, ввозилося в Галичину товарів на суму десять раз більше, ніж вивозилося.

Далі треба показати, що основною галуззю економіки залишалося сільське господарство, яке через існування кріпацтва теж перебувало в стані занепаду. Величезна кількість найкращих земель належала поміщикам, державі, церкві. Поміщики зменшували селянські наділи. Одночасно збільшувалися повинності, що їх виконували селяни - панщина, данники, чи інші на користь поміщиків і повинності на користь держави. Необхідно підкреслити, що жорстока кріпосницька експлуатація поєднувалася з небаченими насильствами й сваволею поміщиків та адміністрації маєтків. Вони могли забирати в селян землю, ув'язнювати, заковувати в кайдани, бити селян. Прогресуюче малоземелля селян, рутинна техніка, відсталі форми господарювання, тяжкий кріпосницький гніт вели до деградації селянських господарств, до злиднів, голоду й вимирання селян. Економічна відсталість західноукраїнських земель зумовила і неповноцінність її соціальної структури. Основну масу населення становило феодально залежне селянство. Процес зародження міської буржуазії та пролетаріату відбувався повільними темпами.

Далі треба показати, що селяни, які становили основну масу західноукраїнського населення різко протестували проти кріпацтва й національної дискримінації. Антикріпосницька боротьба селян виливалася в різні форми: скарги селян на поміщиків у державні установи, спори громад із домініями (маєтками), втечі від поміщиків, потрави панських посівів і лук, підпали поміщицьких маєтків, розправи над маєтковою адміністрацією і сільською старшиною, відмову від виконання повинностей і сплачування державних податків, діяльність опришківських загонів у Прикарпатті, масові хвилювання і повстання. Селяни добивалися повернення захоплених поміщиками земель, зменшення панщини та інших повинностей, обмеження влади та свавілля феодалів. Але селянська боротьба залишалася стихійною, неорганізованою і мала локальний характер. Але треба підкреслити, що класова боротьба селян підривала феодально-кріпосницьку систему і змушувала уряд відступати.

Далі треба розглянути, як під впливом антифеодальної боротьби селян, а також передових революційних ідей, на західноукраїнсь-

ких землях розгорнувся суспільно-політичний рух. Треба підкреслити, що він мав буржуазно-демократичний характер і був спрямований проти кріпацтва, абсолютизму, за вільний національний розвиток західноукраїнського населення.

Одночасно розвивався й український національний рух. У 1830-х роках у Львові серед українських студентів духовної семінарії і Львівського університету склався гурток, названий “Руська трійця”. Його заснували М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький. Треба показати, що члени гуртка вивчали рідну мову, літературу, етнографію, історію, життя народу. Вони вважали за необхідне підняти народ із темряви, надати йому освіту, розвивати його національну свідомість, мову, культуру. Українські прогресивні громадські діячі були налаштовані проти австрійського абсолютизму, проти його колоніальної політики, співчували гнобленим народним масам, картали кріпосництво, збирали й публікували пам’ятки народної творчості.

Таким чином, тривалий період реакції, що надовго запанував у Австрійській державі, для західноукраїнських земель характеризувався поступовим відновленням феодалами втрачених позицій в аграрному секторі, посиленням експлуатації селян, гальмуванням промислового розвитку, перетворенням краю на колоніальну провінцію, поглибленням суспільної кризи. Реакцією народу на ці процеси було посилення соціального та національного рухів.

2. Починаючи вивчення другого питання, перш за все треба показати, що на середину XIX ст. в ряді країн Європи наростав революційний рух, спрямований проти феодальних відносин і абсолютних монархій. 24 лютого 1848 р. спалахнуло повстання в Парижі, король Луї-Філіп був скинутий з трону, Франція стала республікою. Швидко революція перекинулася і в Австрійську монархію. 13 березня 1848 р. почалося повстання у Відні, 15 березня - у Будапешті. Уряд Меттерніха було повалено, імператор Фердинанд змушений був проголосити Конституцію, пообіцяти буржуазно-демократичні свободи й дозволити створювати національну гвардію. В Будапешті виник окремий угорський уряд.

Далі треба показати, що звістки про революцію у Відні й Будапешті вже 18 березня 1848 р. донеслися до Галичини, Буковини та Закарпаття. Революційні події дістали цілковите схвалення й бурхливу підтримку широких кіл місцевого населення – поляків, українців, румун, угорців, німців. У багатьох містах відбувалися масові на-

родні демонстрації. Незабаром були звільнені політичні в'язні, почалося формування національної гвардії. Треба підкреслити, що велике збудження революція викликала серед селянства. З'явилася пряма загроза масового селянського повстання. Щоб йому запобігти, Фердинанд 17 квітня 1848 р. підписав указ про скасування в Галичині з 15 травня 1848 р. панщини. Під натиском масових селянських рухів на Буковині, австрійський уряд 9 серпня 1848 р. поширив дію указу на Буковину, починаючи з 1 вересня. На Закарпатті ще 27 березня 1848 р. було оголошено закон угорського сейму, від 18 березня 1848р. про скасування кріпацтва та феодалних повинностей. Таким чином, треба зробити перший висновок, що революція призвела до скасування кріпацтва, що мало велике позитивне значення, тому що відкривало шлях до більш швидкого буржуазного розвитку.

Далі треба показати, що революція викликала, крім загострення соціальних суперечностей, і пожвавлення національно-визвольних рухів. Українські трудящі брали участь у революційних подіях спільно з поляками й представниками інших народів.

Але польські, румунські, угорські поміщики й буржуазія, займаючи великодержавні позиції, не визнавали українського народу за окремий народ і ігнорували його національні інтереси. Треба підкреслити, що на таких, зокрема, великодержавних позиціях стояли лідери польської Центральної Ради Народової, створеної 13 квітня 1848 р. у Львові. Ставши керівним органом польського національно-визвольного руху в Галичині, Рада Народова виступила за відновлення Польщі у кордонах 1772 р. у формі польської провінції у складі Австрії з включенням до неї Правобережної й Західної України, чим відштовхнула від себе українське населення.

Далі треба показати, що українська інтелігенція й уніатське духівництво для керівництва політичними і національним рухом українського населення 2 травня 1848 р. у Львові створили політичну організацію – Головну руську раду. Вона складалася з 30 постійних членів, на чолі її став уніатський єпископ Г.Яхимович. Головна руська рада була буржуазно-ліберальною організацією і висувала помірковані вимоги. Вона вимагала ввести в школах Східної Галичини навчання українською мовою, дозволити українцям займати всі державні посади, уніатське духівництво зрівняти в правах із католицьким, Західну /польську/ і Східну /українську/ Галичину поділити на дві окремі адміністративні одиниці.

Таким чином, треба зробити певний висновок, що, висуваю деякі прогресивні вимоги, Головна руська рада не чіпала корінних соціально-економічних питань і, насамперед, про панщину і феодалне землеволодіння. Вона також висловлювала свою повну лояльність Австрійській монархії.

Далі треба показати, що з метою підпорядкування українського національно-визвольного руху своєму впливові польські шляхетсько-буржуазні кола, очолювані Радою Народовою. 23 травня 1848 р. у Львові створили пропольську організацію «Руський собор», що мав протистояти Головній руській раді. «Руський собор» закликав до співробітництва з Австрійською монархією, засуджував антипоміщицькі виступи селян, не визнавав існування українського народу, протидіяв поділу Галичини на дві адміністративні одиниці. Звичайно, що він не користувався впливом серед українського населення.

Далі треба розглянути, що українське населення Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття прагнуло про об'єднання своїх земель в єдине ціле і про возз'єднання з усім українським народом. У зв'язку з цим висувалася вимога про відокремлення Східної Галичини в окрему провінцію й включення в її склад Буковини й Закарпаття. Але Австрійський уряд не пішов назустріч цим вимогам. Треба підкреслити, що дарована Конституція 1849 р. залишила Східну Галичину разом з Західною (польською) у складі однієї провінції. Буковина була проголошена коронним краєм з окремим сеймом та адміністрацією. Фактично Буковина підпала під повну владу румунських поміщиків.

Наприкінці вивчення цього питання треба зробити висновок, що хоч революція 1848-1849 рр. в Австрії не була до кінця послідовною, вона завдала серйозного удару по феодалних відносинах, ліквідувала кріпацтво й відкрила шлях до капіталізму. Під час революції серйозного розмаху набув національно-визвольний рух, зросла національна самосвідомість західноукраїнського населення, їх прагнення до об'єднання з усім українським народом.

Революційна хвиля, що прокотилася Європою 1848-1849 рр., започаткувала новий етап модернізації Австрійської імперії – було проголошено Конституцію, створено парламент. Ці та інші модернізаційні зрушення позитивно відбилися на житті західноукраїнських земель, активізували суспільну діяльність населення, особливо у культурній сфері. Однак незабаром знову запанувала реакція, яка перекреслила більшість революційних завоювань народу.

Контрольні питання

- 1 Як українські етнічні землі були інкорпоровані у склад Австрійської монархії?
- 2 Як можна охарактеризувати перші кроки інтеграції західноукраїнських земель у державний простір Австрійської імперії?
- 3 Яку політику щодо західноукраїнських земель проводила Австрійська монархія на початку ХІХ ст.?
- 4 З яких причин на західноукраїнських землях в 1-пол. ХІХ ст. практично не розвивалися промисловість і торгівля?
- 5 Чим була зумовлена неповноцінність соціальної структури західноукраїнських земель?
- 6 Які форми мала антикріпосницька боротьба селян в 1-пол. ХІХ століття?
- 7 У чому полягали протиріччя між українцями та поляками Галичини під час революції 1848-1849 рр.?
- 8 Які вимоги під час революції 1848-1849 рр. висувала Головна руська рада?
- 9 Чому революція в Угорщині у 1849 р. зазнала поразки?
- 10 Які позитивні наслідки для західноукраїнських земель мала революція 1848-1849 рр.?

Література

1. Рибалка І.К. Історія України. Ч.2. – Харків: Основа, 1997. – С.115-130.
2. Субтельний О. Україна: Історія. – К: Либідь, 1994. – С.272-281, 312-323.
3. Історія України (Кер. автор. кол. Ю.Зайцев). – Львів: Світ, 1996. – С.187-192.
4. Історія України / Під. ред. В.П.Смолія. – К: Альтернативи, 1997. – С.159-170.

5. Історія України: Курс лекцій. Кн. 1. Навч. посібник / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко та ін. – К: Либідь, 1991. – С.412-427.
6. Бойко О.Д. Історія України. – К: Академія, 2006. – С.233-244.

ТЕМА 4 Україна на початку ХХ ст.

План

- 1 Соціально-економічне становище України у складі Російської імперії.
- 2 Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку ХХ ст.

На межі ХІХ – ХХ ст. українські землі входили до складу Росії та Австро-Угорщини. Звичайно, що російське та австро-угорське підпорядкування України впливало на її соціально-економічне, політичне та культурне життя.

На початку вивчення першого питання треба показати, що поступальний економічний розвиток Східної України перетворив її на один з найбільш розвинутих регіонів Російської імперії, який зберігав швидкі темпи розвитку великої капіталістичної промисловості.

Звернемо увагу на те, що географічне положення та природні багатства визначали на зламі століть передові позиції України у промисловому розвитку Росії. В Україні склалися промислові райони всеросійського значення: Правобережжя – з розвинутими цукровою та іншими галузями харчової промисловості та машинобудуванням; Південь, який поділявся на Криворізько-Придніпровський район – з розвинутою залізорудною та марганцевою промисловістю, металургією і машинобудуванням – та Донбас – із розвинутою вугільною, металургійною, хімічною промисловістю; Харківський район (машинобудування, цукрова промисловість); Одесько-Миколаївський (машинобудування, суднобудування, харчова промисловість).

Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий басейни утворювали серцевину промисловості краю. Україна за своїм потенціалом займала друге мі-

ще в промисловому виробництві Російської імперії. Саме тут було сконцентровано понад 20% промислових підприємств імперії, які виробляли більш як 20% промислової продукції. Її вартість становила близько 15% загальної вартості всієї продукції Росії.

Доречно наголосити, що економічний розвиток регіонів був нерівномірним. Найвищий рівень індустріального розвитку спостерігався на Півдні та Сході України, а на Правобережжі продовжувало домінувати сільське господарство.

Зауважимо, що темпи і масштаби розвитку промисловості в Україні визначали її ключове місце в загальноросійському промисловому комплексі.

Найбільш вагомі показники були у вугільно-металургійній галузі. Україна видобувала в 1906 р. більш як 1 млрд. пудів вугілля, що становило 73% усього видобутку кам'яного вугілля Росії. У 1913 р. українські показники з кам'яного вугілля зросли до 1,5 млрд. пудів, що становило 78% загальноросійського видобутку.

Значними були показники України в металургійній галузі. В 1913 р. Україна виробляла: залізної руди – 72,3%, чавуну – 69%, сталі – 58%, прокату – 57% від загального виробництва Російської імперії. До найважливіших галузей промисловості належали сільськогосподарське машинобудування та паровозобудування. Україна давала 50% загальноросійського виробництва сільськогосподарських машин та 40% паровозів.

На початку століття заводи України виробляли 81% загальнодержавного виробництва цукру. У 1913 р. в Україні виробляли 1018 млн. пудів цукру, тоді як у Росії в цілому – 0,7 млн. пудів.

За рівнем концентрації промислового виробництва Україна на початку ХХ ст. посідала одне з провідних місць у світі. Кількість великих підприємств, на яких працювало 1000 і більше осіб, невпинно зростала. З 1879 р. по 1890 р. вона зросла на 25%, з 1890 по 1902 р. – на 141,5%. Кількість середніх підприємств відповідно в ці роки зросла на 10% і 97,2%. У 1913 р. в Україні налічувалося 280 великих промислових підприємств, на кожному з яких працювало понад 500 осіб. На них зосереджувалось 64% загальної кількості промислових робітників.

Утворюються великі монопольні об'єднання. У 1902 р. підприємці створили синдикат «Продамет» - товариство для реалізації виробів металургійних заводів. Ядро цього об'єднання утворювали підприємства Півдня Росії. «Продамет» давав 75% листового заліза

Росії. Діяли синдикати «Трубопродаж», «Продвагон». 60% видобутку кам'яного вугілля Донбасу контролював синдикат «Продвугілля», що був організований у 1904 р.

Треба підкреслити, що промисловий розвиток України був нерозривно пов'язаний з іноземним капіталом. Так, у чорній металургії Півдня перед I світовою війною діяло 18 акціонерних товариств. У 12 з них капітал повністю належав іноземцям, а в інших був змішаним.

Постійно зростала частка російського капіталу, залученого у промисловість України. Російські банки, зокрема, активно фінансували вугільну промисловість. На 1912 р. російський капітал контролював майже 80% видобутку антрациту в Донбасі.

Зверніть особливу увагу, що відбувався процес зрощування промислового капіталу з банківським, створювалися банківські об'єднання, які фінансували економіку.

Вугільну промисловість України фінансували Азовсько-Донецький, Російсько-Азіатський та Міжнародний банки; цукрову промисловість – Російський торгово-промисловий і Азовсько-Донецький банки; експортом хліба займались Російський для зовнішньої торгівлі, Азовсько-Донецький та Об'єднаний банки.

Таким чином треба підсумувати, що на початку століття за рівнем розвитку галузей великої промисловості Україна посідала одне з перших місць у Російській імперії.

Зверніть увагу на швидке зростання чисельності пролетаріату. У 1897 р. в Україні було 387 тис. робітників, зайнятих у промисловості, а в 1910 р. їх налічувалося вже 475 тис. Основним джерелом поповнення робітничого класу було селянство, яке, залишаючи земельні наділи, вливалось в лави вільнонайманих робітників. Русифікаторській політиці царизму в промислових центрах України сприяла міграція робітників із російських губерній. Вони осідали на шахтах, рудниках, заводах Сходу та Півдня України. Поповнював лави пролетаріату і дрібнотоварний виробник, який не витримував економічної конкуренції і розорявся.

Треба підкреслити, що значною була концентрація пролетаріату на великих промислових підприємствах. У металургійному виробництві 100% робітників були зайняті на великих заводах, у залізничній промисловості – 85%, у вугільній – 84%, цукровій – 64%, у машинобудівній і металообробній – 54%. Найбільшими робітничими центрами були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзів-

ка, Маріуполь. На шахтах та рудниках Донецько-Криворізького басейну працювало 1 млн. 209 тис. робітників – 65% загальної кількості промислових робітників України.

Далі треба показати, що національний склад робітничого класу України вирізнявся надзвичайною строкатістю. Серед шахтарів вихідці з Росії становили 70%, серед металістів – 69%, на залізничному транспорті – 49%. В аграрно-промислових районах Південно-Західного краю та в західних областях України переважали робітники українського походження. У цілому серед робітничого класу українці становили близько 70%.

Далі треба показати, що на початку ХХ ст. у сільськогосподарському виробництві України, житті українського села також спостерігалися суттєві зрушення, які відбувалися на фоні боротьби нових форм капіталістичного господарювання з феодалними пережитками. Загальна земельна площа України на початку століття становила 44,1 млн. десятин. Із них у приватній власності перебувало 20,6 млн. десятин, надільні землі становили 20,1 млн., а казенні, удільні, церковні – 3,4 млн. десятин. Дворянам належало 10,8 млн. а селянам – 5,6 млн. десятин землі, - 4,1 млн. десятин належали іншим станам суспільства.

Зверніть увагу, що на початку ХХ ст. продовжували існувати великі поміщицькі латифундії. У 1905 р. 97 найбільшим латифундіям належало близько 2 млн. десятин землі. В маєтках із земельною площею понад 500 десятин було зосереджено майже 9 млн. десятин землі, тобто 20% місцевого земельного фонду. Всього напередодні революції 1905 р. в Україні налічувалось ще 32,5 тис. поміщицьких господарств.

Далі треба сказати, що розвиток капіталізму в сільському господарстві відбувався повільними темпами. Загальний стан сільського господарства, наявна система землеволодіння і землекористування потребували реформ. Реформа, яка увійшла в історію як столипінська аграрна реформа, розпочалась у 1906 р., в умовах революції. Вона передбачала ліквідацію селянської общини, створення економічно стійких селянських господарств і була спрямована на зміцнення заможного селянства. У процесі здійснення аграрної реформи в Україні до 1913 р. на Правобережжі 48% селян виділилося в хутори, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 17%. Усього в Україні протягом 1906 – 1912 рр. було створено 226 тис. фермерських господарств. Бідне селянство змушене було продавати свої наділи за безцінь замож-

ним селянам-фермерам. До 1913 р. по всіх губерніях України незможними селянами було продано 745 тис. десятин землі. Заможні селяни, які становили лише 5,1% усіх господарств, зосередили у своїх руках 8,5 млн. десятин землі.

Незаможне селянство масово переселялося в інші регіони імперії. Сотні тисяч українських селян переселялися на Середнє Поволжя, Північний Кавказ, у Сибір, на Далекий Схід. З 1906 по 1912 р. з України в інші регіони імперії переселилося більш як 3 млн. селян. Третина з них повернулася назад в Україну, поповнивши ряди сільського пролетаріату.

Наприкінці вивчення першого питання треба зробити висновок, що таким чином, на початку ХХ ст. у промисловості України розвиваються капіталістичні відносини, зростає чисельність робітничого класу, який концентрується на підприємствах Донбасу, Подніпров'я та Півдня України, зростає концентрація промислового виробництва, утворюються великі монополні об'єднання, хоч і повільними темпами, розвиваються капіталістичні відносини і в сільському господарстві, і Україна перетворюється на один з найбільш розвинутих регіонів Російської імперії.

2. Починаючи вивчення другого питання, треба показати, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. західноукраїнські землі – Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпатська Україна перебували у складі Австро-Угорської імперії, яка належала до числа найреакційніших і найвідсталіших держав, де зберігалось багато залишків феодалізму, і передусім абсолютизм та поміщицьке землеволодіння.

Австро-Угорський уряд перетворив західноукраїнські землі на колоніальні окраїни своєї імперії, аграрно-сировинний придаток до корінних західних провінцій. Трудящі західноукраїнських земель зазнавали гніту й експлуатації як українських поміщиків і буржуазії, так і німецьких, польських, угорських, румунських, а також австрійської правлячої бюрократії.

За адміністративною приналежністю західноукраїнські землі поділялися на дві частини: Східна Галичина і Буковина входили до складу Австрії, а Закарпаття - до складу Угорщини. На 1900 р. на всіх західноукраїнських землях проживало понад 4,6 млн. українців.

Як і раніше, Східна Галичина, де переважало українське населення, була об'єднана з так званою Західною (польською) Галичи-

ною (на захід від р. Сян) в єдиний «Коронний край» - «Королівство Галиції і Лодомерії». «Край» цей поділявся на повіти, яких у Східній Галичині налічувалося 50. Буковина, що мала 10 повітів, становила окрему адміністративну одиницю з центром у м. Чернівцях. Закарпатські землі в складі Угорщини склалися з чотирьох «русинських» (українських) жуп, або комітатів (областей).

Далі треба показати, що західноукраїнські землі мали сприятливі природні умови – гарний клімат, багатий рослинний світ, зокрема ліси, великі запаси корисних копалин (нафта, вугілля, сіль). Але незважаючи на це, їх економіка розвивалася дуже повільно, оскільки австрійська правляча бюрократія перетворила ці землі на свої внутрішні колонії – на ринок збуту товарів австрійської промисловості, джерело сировини й дешевої робочої сили.

Треба підкреслити, що колоніальне гноблення західноукраїнських земель і, як наслідок, слабкий розвиток там капіталізму зумовило те, що вони і в другій половині XIX – на початку XX ст. залишалися в основному сільськогосподарським, аграрним краєм. На кінець XIX ст. 75-85% населення було зайнято в сільському господарстві, яке давало близько 70% національного доходу.

Скасування кріпосного права було проведено в 50-х роках на користь поміщиків за рахунок пограбування селянських мас. У Західній Україні збереглося велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40% усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі та українські поміщики. У той же час основна маса селянства страждала від безземелля та малоземелля. На початку XX ст. селянських господарств, що мали наділи до 5 га, в Галичині нараховувалося 80%, на Буковині – 85%, на Закарпатті – 73%.

Незважаючи на великі залишки кріпосництва, сільське господарство розвивалося по-капіталістичному, але цей розвиток ішов в основному пруським шляхом. Розвиток капіталізму посилював розклад селянства на бідняків, пролетарів з наділом або без наділу і заможних господарів.

Через слабкий розвиток капіталістичної промисловості в селах західноукраїнських земель створювався значний надлишок робочої сили, яка не знаходила свого застосування. Щоб врятуватися від голодної смерті, багато селян ішли на сезонні роботи в західні провінції Австрії, в Угорщину, Німеччину, Росію, емігрували до Канади, США, Бразилії, Австралії і в інші країни. З 1901 по 1912 р. лише в

США з Галичини виїхало 180 тис. українців. З Буковини з 1901 по 1910 р. емігрувало понад 32 тис. чол., з Закарпаття (до 1907 р.) – 100 тис. чол.

Далі треба показати, що колоніальний характер економіки західноукраїнських земель позначився і на стані промисловості. Австрійський уряд, австрійські та іноземні капіталісти штучно підтримували їх відсталість, свідомо гальмували промисловий розвиток. Через це ряд галузей промисловості, особливо обробної, не витримуючи конкуренції більш дешевих виробів підприємств розвинених західних провінцій Австро-Угорщини, не тільки не йшли на піднесення, а занепадали. Розвивалися переважно галузі по видобуванню і первинній обробці сировини – нафтова, озокеритна, лісова і лісопильна, а також харчова.

Треба підкреслити, що у промисловості західноукраїнських земель переважали іноземні капіталісти – австрійські, німецькі, англійські, американські, французькі, бельгійські. Створивши банки, акціонерні товариства, синдикати, концерни та інші монополістичні об'єднання, іноземні капіталісти оволоділи основними галузями промисловості Західної України, по-хижацькому експлуатували природні багатства, неймовірно визискували робітників і діставали небачено високі прибутки. Але поряд з іноземними капіталістами певне місце в економіці західноукраїнських земель займали й українські капіталісти, які створили свої компанії, кредитні й кооперативні товариства.

Хоч окремі галузі промисловості західноукраїнських земель і розвивалися, загалом ці землі залишалися відсталими землеробськими колоніями Австро-Угорської імперії. Промисловість мала переважно дрібний, кустарно-ремісницький характер. На початку ХХ ст. на всіх західноукраїнських землях налічувалося близько 700 фабрично-заводських, переважно дрібних, підприємств, в яких працювало 62 тис. робітників із 300 тис. робітників, зайнятих різними видами промислової діяльності. Решта – близько 240 тис. робітників - працювали в кустарних промислах, у маленьких ремісничих майстернях і дома.

Невигідний для місцевої економіки характер мала й торгівля західноукраїнських земель. Вивозили в Австро-Угорщину, Німеччину та інші країни нафту, озокерит, сіль, худобу та різні сільськогосподарські продукти, привозили промислові товари: машини, металеві та різні текстильні й галантерейні вироби тощо.

Далі треба показати, що з розвитком, хоч і повільним, капіталізму на західноукраїнських землях відбувалося формування нових класів – пролетаріату і буржуазії. Робітничий клас поповнювався розореними селянами, ремісниками, кустарями, а також членами сімей робітників. Але велика кількість вільнонайманих робітників – постійних і подених – була зайнята в сільському господарстві.

Треба підкреслити, що пролетаріат на західноукраїнських землях був багатонаціональним. Пліч-о-пліч працювали українці, поляки, угорці, румуни, молдавани, словаки, євреї, німці та представники інших національностей, що сприяло їх інтернаціональному згуртуванню. Як і всі трудящі західноукраїнських земель, робітники зазнавали важкого соціального, політичного й національного гніту.

Тяжким, безпросвітним було й життя західноукраїнського селянства. Воно зазнавало жорсткої експлуатації від поміщиків, церкви, лихварів. Західноукраїнське село поступово вимирило.

Трудящі західноукраїнських земель зазнавали також важкого політичного гніту й національної дискримінації. Проводячи політику асиміляції українського населення, австро-угорські власті особливо великі національні утиски робили в галузі освіти і культури. Вони прагнули тримати трудящих у темряві. Шкіл було мало, викладання там велося не українською мовою.

Таким чином, австрійська правляча бюрократія, німецькі, польські, угорські, румунські феодали й капіталісти, ведучи лінію на денационалізацію українського населення, намагалися всіма способами загасити почуття національної єдності трудящих західноукраїнських земель з усім українським народом, відчуття їх кровної спорідненості й близькості.

Контрольні питання

1. Яку політику щодо українських земель проводила Російська імперія на початку ХХ ст. ?
2. Які промислові райони всеросійського значення склалися в Україні на початку століття?
3. Чи можна стверджувати, що Україна на початку ХХ ст. була відсталим регіоном, напівколонією, джерелом сировини та ринком збуту готової продукції для Росії?

4. Які негативні наслідки для економічного розвитку мала монополізація промисловості в Україні у складі Росії?
5. Чому іноземні та російські інвестори активно вкладали свої капітали в економіку України?
6. Яку політику щодо західноукраїнських земель проводила Австро-Угорська імперія на початку ХХ ст.?
7. З яких причин капіталістична промисловість на західноукраїнських землях розвивалася дуже повільними темпами?
8. Яким було становище селян на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини?
9. Чи можна стверджувати, що економіка західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини мала колоніальний характер?
10. Чому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалася еміграція західноукраїнського населення до США, Канади, Бразилії, Австралії та інших країн світу?

Література

1. Рибалка І.К. Історія України. Ч.2. – Харків: Основа, 1997. – С.297-300, 401-408.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К: Академія, 2006. – С.281-284, 298-308.
3. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С.290-298.
4. Історія України: Під ред. М.О.Скрипника. – Київ: Центр навч. літ-ри, 2003. – С.161-172.
5. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. – К.: Знання-Прес, 2006. – С.163-172.

ТЕМА 5 Соціально-політичні процеси в Україні у 1920-х роках

План

1. Утворення СРСР. Входження України до Союзу РСР.
2. Коренізація (українізація) в Україні: причини, суть, наслідки.

1 Насамперед студенту необхідно ознайомитися з літературою та планом заняття, а потім переходити до складання конспекту. В конспекті треба зазначити політичне становище в Україні після закінчення громадянської війни.

На початку 20-х років Україна складалась з двох частин. Її радянська частина становила 452 тис. кв. км. земель — Західна і Закарпатська Україна, Північна Буковина, Підляштя, Холмщина, Посяння, Лемківщина, Хотинщина, Прящівський і Придунайський краї. За даними перепису 1920 року, населення УРСР становило 25,5 млн. чол., з яких в селі проживало 20,9 млн., а у місті — 4,6 млн. чол.

Після жовтневого перевороту в листопаді 1917 р. Російська імперія розпалася на 13 держав, у тому числі шість радянських і дві народні республіки. Самостійність національних радянських республік при їх утворенні не проголошувалася. Навпаки, підкреслювалося, що вони становлять єдину Радянську Федерацію. При цьому знак рівності між Радянською та Російською Федерацією здебільшого не ставився.

І все ж таки національні радянські республіки утворювали разом з Російською Федерацією єдину багатонаціональну державу. Про це свідчили стійкі економічні та інші зв'язки, що формувалися протягом тривалого періоду спільного розвитку. Умови братовбивчої війни змушували об'єднати військові сили і управління економікою в єдиному центрі. До цього слід додати, що всі республіки мали однакову політичну структуру, в якій функціонувала одна політична партія. При всьому цьому національні республіки вважалися формально незалежними. Правда, щодо цього точилися гострі дискусії. Які точки зору існували на той час?

Постало питання про встановлення між суверенними республіками більш тісних взаємозв'язків. Виникла договірна федерація радянських держав. Всеросійський ЦВК, куди республіки надсилали своїх представників, і Раднарком РРФСР, до якого входили об'єднані наркомати, стали по суті загальнофедеративними органами.

Як виявилось, фактичне злиття загальнофедеративних органів з органами Російської федерації було істотним недоліком. Таке становище викликало незадоволення керівників національних республік, зокрема Х.Г. Раковського, який в цей час був Головою Раднаркому

УРСР. Але значна частина керівних діячів Російської Федерації на чолі з Й. Сталіним розглядали нове утворення як засіб вирішення суто тимчасових політичних завдань. Ця група політичних діячів абсолютизувала проголошені раніше принципи широкої обласної автономії з урахуванням національних особливостей. Щоб не стимулювати так звані націоналістичні тенденції, прибічники таких поглядів виступали за утворення якомога більших територіальних об'єднань, з урахуванням «національної специфіки».

Такий підхід був закладений у проектах і в практиці утворення Татаро-Башкирської і Горської республік, Туркестану, в негативному ставленні до Білорусії, яку майже відразу перетворили в Литовсько-Білоруську, в запереченні зміцнення суверенної України і поспішності при федеративному об'єднанні Закавказьких республік.

На противагу цьому підходу інша група політичних діячів на чолі з В. І. Леніним виходила з непорушного права на самовизначення народів. Вона виступила за національно-територіальний принцип формування самостійних державних утворень як на рівні автономії в РРФСР, так і договірних самовизначених національних республік.

Перші практичні кроки у напрямку юридичного оформлення федерації на згаданих принципах були зроблені ще в роки громадянської війни.

В умовах запровадження непу, з одного боку, намітився зріст великодержавних тенденцій, а з другого — місництва і націоналізму. Деякі керівні діячі вбачали у прагненні республік до зміцнення своїх суверенних прав головну перешкоду на шляху до єдності. Саме таку точку зору сповідував і Наркомнац РРФСР Й. Сталін. Він не бачив великої різниці між взаємовідносинами, наприклад, РРФСР з самостійною Україною і автономною, в межах РРФСР, Башкирською республікою. Він вважав, що РРФСР з її автономним устроєм являє собою зразок майбутнього державного союзу республік.

Обговорення цієї проблеми на X з'їзді РКП(б) мало гострий, дискусійний характер. Внаслідок цього в резолюції з'їзду „Про чергові завдання партії по національному питанню» була підкреслена доцільність і гнучкість запровадження різних видів федерації, яке базувалося б на договірних взаємовідносинах незалежних республік, на автономії і проміжних ланках між ними.

У 1922 р. Сталіну було доручено підготувати проект резолюцій про об'єднання національних республік. Він підготував його і

надіслав на місця для обговорення. Цей проект пронизувала сталінська ідея «автономізації».

Азербайджан та Вірменія підтримали названий документ, Грузія відхилила його, запропонувавши свій. А яку позицію в цей час займав уряд України?

Україна тривалий період утримувалася виносити своє рішення щодо проекту. Позиція України пояснювалася серйозними розбіжностями в його оцінці керівними діячами республіки. Деякі з них не підтримали названий проект, інші, зокрема Х. Раковський і Г. Петровський,— виступили проти.

Відомо, що ще в квітні 1918 р. Сталін дозволив собі заявити голові ЦВК Рад України В. Затонському: «Досить гратися в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру».

На I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. В. Затонський говорив: «Тов. Сталін думав, що є дві України — Західна і Східна, які різняться за мовою настільки, що жителі їх не розуміють один одного (це не казка, а бувальщина)...»

У жовтні 1922 р. Україна ухвалила рішення про шляхи утворення федеративного союзу радянських республік. Проте єдиної точки зору на конкретні форми цього об'єднання все ще не було знайдено. Пошук конкретних державних форм, а також політичних інститутів, в яких потрібно було втілити загальні ідеї національної програми, проходив у гострих дискусіях.

Питання про утворення єдиної союзної держави сесія ВУЦВК ухвалила винести на обговорення VII Всеукраїнського з'їзду Рад. Було ухвалено також розгорнути широке роз'яснення народним масам ідеї утворення СРСР.

Зі статтями у пресі й доповідями перед трудящими виступили Х. Раковський, Г. Петровський, М. Фрунзе та інші керівники України. З'ясуйте позицію Х. Раковського при утворенні СРСР.

Як член комісії ВЦВК Х. Раковський доповів, що постійне об'єднання республік «можливе тільки на засадах федеративного устрою (федеративної конституції), коли створюється єдиний орган верховного управління у вигляді Федеративної Ради Республік». Він запропонував також унести до складу ВЦВК представників усіх республік і підпорядкувати їхні найважливіші наркомати відповідним відомствам РРФСР.

Але таку думку Й. Сталін і його оточення не підтримали. Не знайшов Х. Раковський потрібної кількості прибічників і в самій

Україні. Влітку 1923 року він був звільнений з поста Голови Рад наркому України і став повпредом СРСР в Англії, а з жовтня 1925 року — у Франції. у 1928 р. Сталін усунув його від політичної діяльності і вислав спочатку в Астрахань, а потім у Барнаул. у 1937 р. Х. Раковський був заарештований і притягнутий до кримінальної відповідальності в справі «антирадянського право троцькістського блоку», а в жовтні 1941 року його розстріляли в Орловській тюрмі.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Обговоривши доповідь заступника голови РНК УРСР М. В. Фрунзе про союзне об'єднання республік, делегати підтримали ідею утворення СРСР.

30 грудня 1922 року I з'їзд Рад СРСР в основному затвердив декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. Остаточні тексти цих документів з урахуванням зауважень і пропозицій союзних республік мав затвердити наступний з'їзд Рад. Які рішення прийняв з'їзд?

Сталінські міркування були цілком реалізовані в договорі про утворення СРСР. Він наскрізь пройнятий централізмом, який виявляється в усіх сферах суспільного життя: в зовнішній торгівлі, військовій, іноземних справах, зв'язку (пошта і телеграф), фінансів, господарській діяльності, шляхів сполучення, розподілі продовольства, праці та інспекції. Вони організуються під керівництвом союзного Центру, адже в ст. 13 договору записано: «декрети і постанови РНК СРСР обов'язкові для всіх союзних республік і беруться до виконання безпосередньо на всій території Союзу».

У компетенції республіки залишається тільки те, що знаходиться поза межами радянської автономії: внутрішні справи, юстиція, освіта, землеробство, охорона здоров'я, соціальне забезпечення.

30—31 грудня 1922 р. В. І. Ленін продиктував один із своїх останніх листів „До питання про національності, або про «автономізацію», в якому застерігав, що найбільш небезпечним є «великодержавний шовінізм».

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд Рад СРСР. Він остаточно затвердив першу Конституцію СРСР. Конституційне оформлення Союзу завершилося.

IX Всеукраїнський з'їзд Рад у травні 1925 р. затвердив новий текст Конституції УРСР. У ній юридично закріплювалося входження УРСР до складу СРСР, визначалися компетенція і функції республіканських органів влади і управління.

Отже, утворення Союзу РСР на той час диктувалось об'єктивними обставинами життя національних республік, економічними законами їх розвитку. Україна добровільно вступила до Союзу. Але реалізація задуму про Союз як об'єднання суверенних і рівноправних республік пішла іншим руслом. Жорстка централізаторська тенденція взяла гору. Вона дедалі більше посилювалась авторитарним правлінням Сталіна, неминуче вела до обмеження прав союзних республік і поступової ліквідації їх суверенності.

2. Вивчення другого запитання треба розпочати із з'ясування суті українського відродження у 1920-х роках. Українське відродження кінця 20-х років — помітне явище в історії українського народу. Його коріння йде від 1917 — 19 років, часу, коли Україна добилася нетривалої державності. Цей факт дав такий сильний поштовх, що відродження деякий час розвивалося за інерцією, незважаючи на втрату кращих представників інтелігенції під час братовбивчої війни та інтенсивну еміграцію творчих сил за межі України.

У ці роки Україна мала значні здобутки у галузі гуманітарних наук. У цей період працювали відомі вчені-історики Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Яворський. У 1924 р. з еміграції до Києва повернувся М. Грушевський, якого було обрано академіком АН УРСР і АН СРСР.

У розвитку української літератури поєднувалися демократичні традиції дореволюційної доби і новий досвід молодих сил, пробуджених українською революцією. Саме в ці роки сформувалася яскрава революційно-романтична течія, представниками якої були П. Тичина, В. Еллан-Блакитний (Елланський), В. Чумак, В. Сосюра. Активно виступали представники інших напрямків і творчих течій у літературі — такі, як М. Рильський, П. Филипович, М. Драй - Хмара. Значним внеском в українську літературу були памфлети М. Хвильового, сонети М. Зерова, новели й оповідання Г. Косимки, сатира і гумор О. Вишні, драматургія і проза М. Куліша, М. Ірчана, І. Микитенка. З'явилися високохудожні твори Ів. Ле, Г. Епіка, Ю. Явовського.

У 1924 р. виникла Вільна Академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала 22 письменники і поети. Ідейним керівником її став М. Хвильовий, а першим президентом — М. Яловий.

У визначенні шляхів розвитку української літератури у 1925 р. широко розгорнулася літературна дискусія, в якій М. Хвильового звинуватили в націоналізмі, у створенні цілої ідеологічної течії — «хвильовизму».

Різноманітні творчі процеси відбувалися у середовищі українських художників. Утворилися асоціації та групи, в яких точилась ідейно-мистецька боротьба. В цей час плідно працювали художники старшого покоління — М. Бойчук, І. Їжакевич, І. Кричевський, М. Самокиш, заявили про себе митці молодшого покоління — М. Дергус, В. Костецький, А. Петрицький, скульптори Б. Іванов, М. Лисенко, графік В. Касіян та ін.

Далі необхідно з'ясувати причини та суть коренізації. З українським відродженням тісно пов'язана коренізація, яка почала здійснюватися з 1923 року. Вона була спрямована на підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, урахування національних факторів при формуванні управлінського апарату, утворення мережі навчальних закладів усіх ступенів, установ культури, газет і журналів, книговидавничої справи на мовах корінних національностей.

У діяльності державних установ щодо здійснення політики коренізації чітко проглядалися два аспекти: українізація і створення необхідних економічних умов для всебічного розвитку національних меншин. Проведення такої політики диктувалось самим життям. Які заходи передбачалося здійснити?

Практичними кроками в напрямку українізації стали декрети ВУЦВК УРСР від 27 липня і 1 серпня 1923 р., в яких проголошувалася рівність мов і в зв'язку з цим наголошувалось на необхідності надання допомоги в розвитку української мови, щоб піднести її до рівня російської.

Враховуючи, що українізація — це довгочасний процес, уряд України особливу увагу звертав на вивчення української мови молоддю, майбутніми фахівцями, які після закінчення загально-освітньої школи, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів придуть на виробництво, до державних і господарських установ.

Одним з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. З якими труднощами зіткнулися при введенні української мови?

Однак здійснення українізації навчальних закладів ускладнювалося через відсутність необхідної кількості підручників, посібників та недостатню розробку української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін.

Для практичного втілення в життя цієї політики була утворена Всеукраїнська Центральна комісія по українізації на чолі з В. Затонським. До її складу ввійшли В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін.

Постановою Президії ВУЦВК УРСР 30 жовтня 1925 р. також була утворена Всеукраїнська Центральна Комісія українізації державного апарату на чолі з Головою РНК УРСР В. Чубарем.

З метою проведення більш ефективної і цілеспрямованої роботи по здійсненню політики коренізації Всеукраїнська Центральна комісія українізації провела обстеження працівників наркоматів, установ, відомств щодо знання ними української мови. В результаті всі працівники були розподілені на три категорії, диференційовані залежно від рівня їх знання української мови.

До першої категорії входили працівники, які добре володіли українською мовою, але їх було дуже мало, лише 13,8 відсотка. до другої категорії входили ті, хто виявив посередні знання української мови, таких було більшість — 50,7 відсотка, і до третьої категорії входили працівники, які зовсім не знали української мови,— 35,4 відсотка.

Студенту необхідно з'ясувати політику уряду УСРР щодо національних меншин. Активну роботу по коренізації розгорнула створена в квітні 1924 р. при ВУЦВК Центральна Комісія у справах національних меншин з її органами при губернських і окружних виконкомах Рад.

У жовтні 1924 р. у складі Української РСР була утворена автономна Молдавська республіка, а в 1924—1925 роках виділено 7 німецьких, 4 болгарських, 1 польський, 1 єврейський національних районів. Було утворено 954 сільські ради національних меншин, серед них 251 німецька, 142 польських, 80 єврейських, 42 болгарських, 30 грецьких, 57 молдавських (у тому числі 14 за межами Молдавської АРСР), 13 чеських, 2 білоруських, 2 албанських, 1 шведська.

Було утворено також 100 селищних Рад національних меншин. У 1924/25 навчальному році у республіці працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 — з єврейською, 31 — з татарською та ін.

Специфічною формою залучення працівників органів державного управління, членів громадських організацій до роботи з національними меншинами, які проживали в республіці, стало скликання і робота 8—11 січня 1927 р. першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин. Ця нарада дала значний поштовх роботі по здійсненню коренізації. Які результати коренізації в Україні?

Проведена робота вже через кілька років дала свої результати. Наприклад, за даними комісії по українізації, у 1927 році в центральних установах і наркоматах кількість співробітників у порівнянні з 1926 роком в першій категорії збільшилась з 13,8 відсотка до 39,8 відсотка, відповідно зменшилась кількість співробітників другої категорії — з 50 до 31,7 відсотка і третьої — з 35,4 до 11,9 відсотка. З різних причин не перевірялося 16,6 відсотка працівників.

Політика українізації позитивно вплинула й на робітничий клас республіки. На початку 1927 р. українською мовою володіло 60 відсотків робітників України. Було українізовано діловодство. Навчальні заклади були українізовані майже на 40 відсотків.

Українізація торкнулась і галузей культури. Протягом 1924—1927 рр. тираж україномовних газет збільшився в 5 разів.

Чому політику українізації почали згортати? Яка доля спіткала О.Шумського, М.Скрипника, М. Хвильового, М.Волобуєва? Обрання в квітні 1925 р. Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича привнесло в коренізацію елементи адміністрування. Ситуація різко загострилась після постановки О. Шумським (тодішнім Наркомом освіти УРСР) питання перед Й. Сталіним про заміну Л. Кагановича на посту Генерального секретаря ЦК КП(б)У.

Суперечлива була лінія Л. Кагановича в національному питанні. Він висунув шкідливу тезу, що на Україні в умовах диктатури пролетаріату буржуазно-націоналістична ідеологія і культура будуть неминуче випереджувати в темпах розвитку пролетарську ідеологію і культуру. Досягнення в національній політиці Л. Каганович пов'язував з „теорією загострення класової боротьби, ідейної боротьби у сфері національних відносин”.

Під впливом Л. Кагановича об'єднаний Пленум ЦК і ЦК КП(б)У (лютий-березень 1927 р.) розцінив погляди О. Шумського на українізацію як «націоналістичний ухил». Сьогодні стає очевидною вся безпідставність і безглуздість видуманого Л. Кагановичем націоналістичного ухилу в КП(б)У на чолі з О. Шумським. Боротьба

проти ухилу О. Шумського стала спустошуючою для всієї української культури.

Наступ на українізацію в Україні призвів до її згортання і в районах Росії, де компактно проживали українці (Кубань — 2 млн., Курська обл.— 1,3 млн., Воронежська — 1 млн., далекий Схід, Сибір, Туркестан — по 600 тис. чол.) і над якими Україна здійснювала своєрідне шефство в національно-культурній сфері.

З «подання» Л. Кагановича, підтриманого тодішніми керівними колами України, почалося теоретичне обґрунтування так званого шумськізму (до речі, першим це поняття вжив М. Скрипник на квітневому (1927 р.) Пленумі ЦК Компартії Західної України) з усіма його наслідками для практичної діяльності.

Становище ускладнювалося ще й тим, що сталінське керівництво сфабрикувало на Україні ще ряд «ухилів», зокрема М. Хвильового, а потім М. Волобуєва. Останній був молодим економістом російського походження. Він хотів викрити невідповідність між заявами і деклараціями керівників Союзу і повсякденною практикою в галузі економіки. У двох статтях, опублікованих в офіційному теоретичному часописі «Більшовик України», М. Волобуєв доводив, що за Радянської влади Україна, як і за царя, лишається економічним придатком Росії.

Для підтвердження цього він здійснив ретельний економічний аналіз, котрий свідчив, що уряд СРСР, нехтуючи потребами України, і далі розбудовував важку промисловість лише у російському центрі. Крім того, М. Волобуєв стверджував, що економіка СРСР становить не єдине й однорідне ціле, а комплекс економічних компонентів, одним із яких є економіка України. І кожен із цих компонентів може не тільки самостійно функціонувати, а й інтегруватися в світове господарство, спираючись на власний економічний потенціал без посередництва російської економіки.

Політичне керівництво країною розпочало боротьбу проти так званих ухилів. Їх виразники зазнали гострих нападок і під великим тиском були змушені засудити свої погляди й визнати цілий ряд «помилочок».

У кінці 1928 р. М. Хвильовий повернувся до суто літературної діяльності, О. Шумського відправили до Росії на другорядну партійну роботу, а М. Волобуєв канув у забуття. Пізніше до цих ухилів приєднали й М. Скрипника.

Репресії обрушились і на активістів Комуністичної партії Західної України. Причому, коли в 1927 р. погляди і дії О. Шумського кваліфікувались як націоналістичний ухил, то в 1929 р.— вже як антипартійна група. Про це свідчить заява В. Косіора в листопаді 1933 р. Він сказав, що «...КП(б)У в 1926—1928 роках розгромила націоналістичну агентуру в партії — антипартійну групу Шумського і викрила контрреволюційну сутність шумськізму».

Якщо допустити, що ухил О. Шумського виник саме на ґрунті українізації, то логічним буде висновок, що боротьба проти цього ухилу знищила саму осову українізації. Не можна сказати, що хтось відкрито виступав проти неї. В усіх документах і у виступах керівників республіки все ще залишалось чимало правильних слів про українізацію, як і про коренізацію в цілому, лише на практиці не було вже активних дій у цьому напрямку. Відчувалось, що робота йде на спад.

В умовах утвердження авторитарних методів управління країною суспільно-політичну атмосферу ва Україні поступово стала визначати політично шкідлива теза Сталіна про неминуче загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва і наявності в радянських республіках «повзучих» націоналістичних ухилів.

Результатом вивчення запитання повинні стати такі висновки. Отже, у 20-х роках у республіці розпочалися позитивні процеси — національне відродження і коренізація, які включали у себе широке коло різних заходів, у тому числі й українізацію. Перші роки їх здійснення дали неабиякі результати. Широкого розвитку набули наука, національна культура, швидкими темпами розвивались національні мистецтво, література, на вищій рівень підносились народна освіта, велась велика робота по ліквідації серед населення республіки неписьменності і малописьменності.

Однак з посиленням адміністративно-командної системи у другій половині 20-х років на Україні почали набирати сили тенденції на згортання національного відродження і коренізації. Звужувалася сфера вживання національних мов, поступово обмежувалась діяльність національних шкіл і культурно-освітніх установ, розпочалися репресії проти відомих діячів науки і національної культури. Все це призвело до серйозних деформацій у національній політиці, відлуння яких чуються й дотепер.

Незважаючи на опір окремих верств населення, подолати негативні тенденції в той час не вдалося. Народ України поринав у тем-

ряву беззаконня і репресій, що супроводжувалось падінням традиційної духовності широких верств населення.

Контрольні питання

1. З'ясуйте зміст понять автономія та федерація.
2. Які форми об'єднання радянських республік виникли у роки громадянської війни?
3. Яку точку зору на об'єднання радянських республік мали Й.Сталін та В.Ленін?
4. Яку позицію займав уряд України під час утворення СРСР?
5. Коли відбувся I з'їзд Рад СРСР та які рішення він прийняв?
6. Коли і чому було прийнято рішення про коренізацію в СРСР?
7. Які заходи передбачала коренізація в Україні?
8. Назвіть основні труднощі при здійсненні коренізації?
9. Коли і чому політику українізації почали згортати?
10. Які наслідки політики українізації?

Література

1. Бойко О. Історія України. – К., 2003. – С.384-388; 414-420.
2. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина. – К., 2006. – С.349 – 358.
3. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / За ред. А.Г. Слюсаренко. – К., 2000. – С.250 – 253; 270 - 273.

ТЕМА 6 Соціально-політичне становище в Україні у 1929 – 1939 роках

План

1. Економічні перетворення в республіці та їх соціально-політичні наслідки для українського народу.
2. Політичні процеси в Україні в кінці 1920-х — 1930-ті роки.
3. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях. Формування політичних партій, їх програми і діяльність.

1 Насамперед, слід проаналізувати вплив адміністративно-бюрократичної системи на соціально-економічне становище України в 30-х роках. Студентам також треба добре засвоїти суть та причини «великого перелому» 1929 р. Розглядаючи соціально-економічні проблеми цього періоду, варто зосередити увагу на двох аспектах: індустріалізації та колективізації сільського господарства на Україні.

Покажіть роль України в планах індустріалізації країни. Зазначте, що з погляду промислового розвитку перший п'ятирічний план був сприятливий для України. Вона отримувала понад 20% загальних капіталовкладень, а це означало, що з 1500 нових промислових підприємств, споруджуваних в СРСР, 400 припадали на Україну. Деякі з них були гігантських масштабів. Зведений у 1932 р. зусиллями 10 тисяч робітників Дніпрогес був найбільшою гідроелектростанцією в Європі. Найбільшими в своїх категоріях були також новий металургійний комбінат у Запоріжжі і тракторний завод у Харкові. В Донецько-Криворізькому басейні поставало стільки нових заводів, що весь район виглядав як один величезний будівельний майданчик.

Однак у другій і третій п'ятирічках республіка отримала непропорційно малі капіталовкладення. Посилаючись на те, що на випадок війни промислові центри України були б надто вразливими для нападу, економічні планувальники в Москві вирішили зосередити зусилля на розвитку промислових центрів Уралу. Тому з 4500 заводів, що будувалися протягом другої п'ятирічки, лише 100 знаходилися на Україні. У наступній п'ятирічці частка України в капіталовкладеннях зменшилася ще помітніше: з 3000 запланованих заводів республіка отримувала лише 600. Проте спорудження тисяч нових заводів протягом якогось десятиліття вивело Україну на рівень великих індустріальних країн.

Підкресліть, що такі досягнення вимагали мобілізації всіх без залишку сил робітників. Тому необхідно було створити атмосферу напруженості, титанічної економічної боротьби з капіталізмом, ре-

зультат якої залежав від зусиль кожного. Щоб збудити ентузіазм, використовувались різні методи. Про господарську діяльність стали говорити, вживаючи військову термінологію: «прорив на тракторобудівному фронті», «перемога ударних робочих бригад», «штурм нових висот» тощо. Робітникам, які досягли найвищої продуктивності, присвоювали звання Героя соціалістичної праці. За виконання плану змагалися заводи, міста і навіть республіки. Значною мірою ці методи мали успіх. До тих, хто працював без ентузіазму, застосовували примусові заходи.

Запізнення, прогули, недбале ставлення до виконання своїх обов'язків стали карними злочинами, за які можна було поплатитися продовольчою карткою (ставили перед загрозою голодної смерті), житлом чи навіть бути ув'язненим у сибірських трудових таборах.

Простежте позитивні підсумки соціалістичної індустріалізації на Україні та прорахунки і помилки.

Студенти мають усвідомити, що з 1928 р. перетворення сільського господарства зводилось до сталінської колективізації, що зв'язувалась з курсом на форсовану індустріалізацію, з позаекономічним примусом селянства, яке повинно було платити своєрідну «данину» на розвиток промисловості. Розкрийте альтернативу сталінської лінії на адміністративно - вольові заходи соціально-економічних перетворень села бухарінській лінії на здійснення колективізації сільського господарства в міру визрівання об'єктивних та суб'єктивних умов, на збереження економічного механізму, створеного в роки непу.

Слід проаналізувати особливості суцільної колективізації на Україні, зокрема політику розкуркулення. Розкажіть, що фактично означає „ліквідація куркульства як класу”. Тих, хто чинив найупертіший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на Північ чи до Сибіру. Решту позбавляли всієї їхньої власності (включаючи хату й особисті речі), не приймали до колгоспів, лишаючи їх напризволяще. Розкуркулення досягло апогею взимку 1929/30 рр. Найпоширенішою його формою стала депортація. Сотні тисяч селян разом із сім'ями виганяли з домівок, саджали у товарні потяги й вивозили за тисячі кілометрів на Північ, де їх скидали серед холодної пустелі, нерідко без їжі і притулку. Наведіть і цифровий матеріал: з понад 1 млн. українських селян, експропрійованих на початку 30-х років, близько 850 тис. депортували на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинуло. Деякі депортовані,

зокрема молоді, втікали із заслання. Разом з тими, кому пощастило уникнути депортації, вони нишком приєднувалися до міської робочої сили (приймати на заводи куркулів заборонялося). Так перестала існувати велика частина найбільш працездатних й продуктивних господарств на Україні.

Розкрийте причини погіршення становища в сільському господарстві України у 1931 р. Розкажіть, як партійні активісти, що очолювали колгоспи, наказували сіяти не прийнятні для даної місцевості культури; як і в промисловості, вони часом впадали в гігантоманію, створюючи величезні і некеровані агропідприємства. Через відсутність відповідних засобів транспорту велика кількість заготовленого збіжжя або псувалася, бо його знищували щури. Ще відчутнішою була нестача тяглових тварин та тракторів. Та й виробництво тракторів значно відставало від плану, а багато з тих, що були все ж поставлені, майже одразу виходили з ладу. До того ж Південь України охопила засуха. Але вирішальною була безжальна сталійська політика хлібозаготівель. Проаналізуйте руйнівний вплив продрозкладки на продуктивні сили сільського господарства.

Розкажіть про протистояння соціальних сил політиці хлібозаготівель, яке дійшло до збройних конфліктів. В Антонівському районі Шепетівської округи деякий час існував загін чисельністю до 200 чоловік, який громив колгоспи та радянські установи, вбивав активістів-незаможників. У с. Осадче Петропавлівського району на Дніпропетровщині утворилася банда на чолі з колишнім штабс-капітаном царської армії. Вона вчинила звірячу розправу над активістами колгоспного руху, знищивши близько 30 чоловік, після чого попрямувала до сусіднього с. Богданівка, але була вчасно знешкоджена. А от селянські бунти на Чернігівщині і Дніпропетровщині поширилися на десять районів і тут довелося застосовувати військову силу.

Визначте причини голоду 1932—1933 рр. Наведіть факти про злочинний характер партійної політики; про це свідчить ряд заходів, проведених у 1932 р. В серпні партійні активісти отримали юридичне право конфіскації зерна в колгоспах, того ж місяця в дію було введено ганебний закон, що передбачав смертну кару за розкрадання „соціалістичної власності”. Селяни прозвали його „смерть за колосок”. За неповних п’ять місяців згідно з ним в країні були засуджені 54649 чол., з них 2110 — до вищої міри покарання.

Для того, щоб не дати селянам залишати колгоспи у пошуках їжі, була впроваджена система внутрішніх паспортів.

У листопаді було видано закон, що забороняв давати селянам колгоспне зерно, доки не буде виконано план державних заготівель.

Села, які мали особливо велику заборгованість по хлібозаготівлі, заносилися на „чорну дошку” (перших ця доля спіткала с. Гаврилівку Межівського району і Вебки Павлоградського району Дніпропетровської області). Це означало фактичну блокаду: селяни позбавлялися права на виїзд, і якщо в селі не було продовольчих запасів, люди гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка загинуло майже повністю.

Розкрийте наслідки форсованого ривка 20—30-х років. Покажіть, що зарозуміла, безглузда й злочинна сталінська політика в соціально-економічній сфері призвела до таких очевидних провалів, що воєнно-комуністичний штурм довелося припинити. Так званий наступ соціалізму по всьому фронту, тобто „підхльостування”, індустріалізація країни і колективізація сільського господарства мали за кінцеву мету створення керованої з єдиного центру економіки безринкового типу. Однак роки воєнно-комуністичного штурму, що минали один за одним після «великого перелому», не наблизили суспільство до цієї мети: величезні ресурси, мобілізовані державою на побудову воєнно-комуністичного господарства, витрачалися без якоїсь відчутної користі. Навпаки, дедалі більше давалася взнаки дезорганізація виробництва, причому не тільки в сільському господарстві, звідки ресурси викачувалися, а й у промисловості, куди вони вкладалися.

Студенти також мають дійти і іншого дуже важливого висновку. Незважаючи на сталінські жахливі методи перетворень, український народ був пройнятий великою ідеєю побудови світлого майбутнього радянського суспільства і докладав до цього всіх зусиль. Багато в чому йому це вдалося.

2 При вивченні цього питання слід простежити вплив адміністративно-командної системи на політичний розвиток України. Розкажіть про деформації політичної системи радянського суспільства і їх відбиття на стані України.

Дайте оцінку діяльності С. В. Косіора, В. Я. Чубаря. Проаналізуйте наслідки згорання демократії на Україні.

Доцільно також спинитись на значенні прийняття Конституції СРСР (1936 р.) та Української РСР (1937 р.), показати її суперечливий характер.

Далі студенти повинні розібратись в причинах виникнення сталінізму. Наведіть приклади виступів проти сталінського режиму — антисталінщини на Україні.

Розповідаючи про наслідки політики централізації і русифікації на Україні в 30-ті роки, зазначте, що адміністративно-командна система, яка потребувала вкрай централізованих структур, чим далі, тим більше ігнорувала потреби національного розвитку українського народу. Під приводом захисту загальнодержавних інтересів обмежувалась самостійність України. Набирала силу тенденція до унітаризму. Поступово розмивався закладений в Конституції 1924 р. розподіл компетенцій Союзу та республіки, суверенітет якої став багато в чому формальним.

Зростання національної свідомості збуджували інтерес українського народу до своєї історії, культурних цінностей та традицій. Проте задоволенню цих потреб перешкоджала сталінська концепція розв'язання національного питання, якою передбачалось штучне підштовхування націй до „дострокового злиття”, підхльостування процесів їх прискореної асиміляції, що на ділі призводило до ліквідації національної багатогранності, особливостей духовного життя Української республіки.

Пригадайте, що наприкінці 30-х років в українських школах стало обов'язковим вивчення російської мови; було змінено українську абетку, граматику і словник у напрямі наближення їх до російської; взагалі вживання російської мови на Україні значно розширилося. Вже у 1935 р. Постишев зізнався, що члени комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть перестали розмовляти українською мовою. Аналогічні зміни розгорталися і в пресі: якщо у 1931 р. українською мовою виходило 90% газет та 85% часописів, то до 1940 р. цей показник упав відповідно до 70 і 45. У літературі стало політичним принципом наголошувати, що всі видатні українські поети та письменники минулого розвивалися під благодотворним впливом Росії. На разючу відміну від кінця 1920-х років, коли власті підтримували українізацію в містах, у 30-х роках вони енергійно намагалися поширити вплив російської культури на селі.

Підкресліть, що на першому етапі наступу Сталіна проти потенціальної опозиції на Україні (реальний опір йому був дуже слабким) основною мішенню стала стара українська інтелігенція, особливо та, що була пов'язана з національними урядами та небільшовицькими партіями 1917 — 20 рр., а також видатні діячі культури і науки. ОДПУ, фабруючи „таємні антирадянські організації”, застосовуючи фізичний і психологічний терор, змушувало своїх жертв визнавати своє членство в них на широко висвітлюваних у пресі показових процесах. У такий спосіб політична поліція виправдовувала покарання засуджених, дискредитуючи всіх, хто поділяв їхні погляди і готуючи ґрунт до наступних арештів.

Уперше до цієї практики на Україні вдалися в 1929—30 рр., коли в належності до таємної національної організації під назвою „Спілка визволення України” (СВУ) було звинувачено 45 провідних вчених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського, П. Гермайзе, М. Слабченка, Г. Голоскевича та Л. Старицьку-Черняхівську. Виявленій організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників, відокремити Україну від СРСР і утворити українську самостійну буржуазну державу.

Пригадайте, що однією з перших установ, що зазнала головного удару в наступі на інтелектуальну еліту, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ, під час якого називались імена багатьох членів Академії, уряд увів цензуру на її видання, став закривати найдіяльніші її секції і виганяти „буржуазних націоналістів”. У 1931 р. було розпущено історичну секцію М. Грушевського, а самого вченого під приводом того, що він причетний до ще однієї таємної організації, вислали до Росії, де він у 1934 р. помер. Набагато суворіших переслідувань зазнали багато його колег і майже всі учні.

Процес СВУ став також сигналом до знищення Української автокефальної православної церкви. Звинувачені у співпраці з цією організацією, першоієрархи церкви були змушені скликати у січні 1930 р. собор і саморозпуститися. Незабаром митрополита М. Борецького, десятки єпископів та сотні священників було заслано до трудових таборів.

Проаналізуйте нову хвилю репресій 1933 р. Тепер вони були спрямовані насамперед проти членів партії. Чистки 30-х років набули зловісних, страхітливих рис. Членів партії виключали в основно-

му за «ідеологічні помилки і прорахунки», тобто за те, що вони насправді чи за підозрою не погоджувалися з політикою Сталіна.

Виключення з партії звичайно вело до розстрілу чи заслання. У Радянському Союзі в цілому апогей сталінських чисток настав у 1937—1938 рр., проте, як зазначив Л. Копелєв, «на Україні 37-й рік почався в 33-му». Підкресліть, що жорстокість і масштабність репресій були викликані рядом причин. По-перше, сталінська тоталітарна система вступала у вирішальну фазу свого формування, отже, все, що виходило за її рамки, підлягало знищенню. По-друге, на Україні робилися спроби опору практиці сталінізму (відмова низових партійних та господарських працівників виконувати директиви щодо хлібозаготівель, виступи старої інтелігенції проти переслідувань за «націоналізм» та ін.). Розкажіть, чим викликані наміри Сталіна очистити КП(б)У. Це пояснювалося тим, що вона, на його думку, не проявила себе належним чином під час колективізації. Українські комуністи засуджувалися в передовицях «Правди» та резолюціях ЦК за недостатню пильність і м'якотілість до куркулів та в проведенні зернозаготівель. Найдошкульнішого удару КП(б)У було завдано в січні 1933 р., коли Сталін призначив своїм особистим представником на Україні П. Постишева. Разом з ним прийшов новий голова ОДПУ В. Балицький і тисячі російських функціонерів. Постишеву було доручено завершити колективізацію без огляду на кошти, провести чистку в компартії та припинити українізацію.

Підкресліть, що головним об'єктом цих наскоків був народний комісар освіти М. Скрипник. Не бажаючи зрєктися політики українізації 7 липня 1933 р. він накладає на себе руки. Так само кількома місяцями до цього вчинив М. Хвильовий. В міру того, як набирало обертів правління терору П. Постишева, страчувалися чи висилалися в табори тисячі представників нової радянської інтелігенції, що з'явилася у 20-ті роки. Наведіть також цифровий матеріал: з 240 українських письменників тоді зникло 200, із 85 вчених-мовознавців ліквідували 62. Оголошували шпигунами й заарештовували філософів, художників, редакторів. До сибірських таборів заслали навіть М. Яворського та його колег з інституту марксизму-ленінізму, що розробляли марксистську історію України. Закрили експериментальний театр Л. Курбаса „Березіль”, а сам Курбас, як і М. Куліш, також зникли у трудових таборах. Прославлені на весь світ фільми О.

Довженка зняли з прокату, а самого кінорежисера змусили переїхати до Москви.

Зазначте, що в 1933 р. знищення українських установ сягнуло апогею. Комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних журналів, енциклопедій, кіностудії оголошувались «гніздами націоналістів-контрреволюціонерів» і піддавалися чисткам. Спираючись на фактичний матеріал, покажіть, що чистки були спрямовані не тільки проти діячів культури, а й проти політичної верхівки України. За звинуваченнями у націоналізмі їх жертвами стали 15 тис. відповідальних працівників. Крім націоналізму членів партії звинувачували у «фашизмі», «троцькізмі», «відсутності більшовицької пильності» та „зв'язках з емігрантськими колами і чужоземними державами”. В результаті між січнем 1933 р. та січнем 1934 р. КП(б)У втратила близько 100 тис. членів.

Розкрийте мету «великої чистки» 1937—1938 рр. Підкресліть, що репресії на початку 1930 р. були в основному спрямовані проти українців; «велика чистка» 1937—38 рр. охопила весь Радянський Союз. Вона ставила за мету змести всіх реальних та уявних ворогів Сталіна.

На відміну від чисток 1933 р., під час яких репресували противників колективізації та українізаторів, у 1937 р. Сталін вирішує ліквідувати все керівництво КП(б)У та весь український радянський уряд. Навіть після того, як Постишева усунули, а на Україну в серпні 1937 р. прибули три особистих представники Сталіна — В. Молотов, М. Єжов, М. Хрущов, комуністичне керівництво України у складі С. Косіора, Г. Петровського і П. Любченка продовжувало опиратися чисткам. В результаті до червня 1938 р. 17 міністрів українського радянського уряду було заарештовано і страчено. Прем'єр-міністр П. Любченко покінчив життя самогубством. Загинули майже всі члени ЦК і Політбюро КП(б)У. За підрахунками, репресій зазнали близько 170 тис. чоловік.

НКВС планував знищити цілі верстви населення, зокрема священників, колишніх учасників антибільшовицьких військ, тих, хто бував за кордоном чи мав там родичів, імігрантів з Галичини.

Наведіть приклади, що свідчать про масштаби „великої чистки”, зокрема, знайдене у Вінниці під час другої світової війни масове поховання 10 тис. розстріляних у 1937 рр. місцевих жителів.

Аналізуючи наслідки сталінських репресій на Україні, вкажіть, що за період після XX з'їзду в республіці реабілітовано понад 500 тис. чол. Тільки за період з липня 1988 по жовтень 1989 р. в республіці реабілітовано 108 тис. чол.

В результаті обговорення другого питання студенти мають зробити такий висновок: деформації політичної системи радянського суспільства важко відбилися на стані Української республіки. Тут, як і в цілому по краю, прокотилась хвиля безпідставних репресій, які зачепили всі верстви населення.

Масові репресії 30-х років суттєво знизили інтелектуальний та гуманістичний потенціал радянського суспільства, деформували і загальмували хід перетворень у країні. Культурний прошарок, від якого залежали процвітання суспільства, здатність його до розвитку, зменшився до критичної позначки.

Та попри всі згадані і подібні до них лиха соціально - економічні і культурні перетворення в країні і республіці хоча й різко загальмувалися, все ж остаточно не припинилися. Завдяки героїчним зусиллям робітників, селян, інтелігенції, долаючи величезні труднощі протягом усіх довоєнних п'ятирічок Радянська Україна зробила певний крок вперед у своєму економічному і культурному розвитку.

3 Висвітлюючи це питання, зверніть увагу на те, що в поділеному на численні фракції польському суспільстві в 1925 р. налічувалось 92 зареєстровані партії з них 32 були представлені у парламенті. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайньо лівих до крайньо правих поглядів, українці мали близько 12 політичних партій, які відображали дуже різноманітні політичні традиції.

Зазначте, що найбільш численною та впливовою була УНДО — Українське Народне - демократичне Об'єднання. Ця партія утворилася у 1925 р. в результаті злиття трудової партії з рядом менших угруповань. Розкажіть про її програму і тактику. Ця, по суті ліберальна партія, виступала за конституційну демократію та незалежність України. Щоб підготувати українців до незалежності, вона підтримувала політику „органічного розвитку” та аграрних реформ. Відносно гнучка у своїй тактиці, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько - польських відносин, але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націоналістів, з іншого, ускладнювали проведення центристської політики УНДО.

Підкресліть, що УНДО була партією західноукраїнського „істеблішменту”, її членн контролювали багато українських фінансових, кооперативних та культурних закладів, у тому числі найвпливовішу західноукраїнську газету «Діло». До найвидатніших лідерів партії належали Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, О. Луцький, М. Рудницька та І. Кедрін.

Студентам слід мати на увазі, що головним виразником соціалістичних тенденцій в середовищі західних українців виступала Радикальна партія — найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Але вона також підкреслювала, що цих цілей не можна досягти, доки не буде встановлена незалежна держава, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20—30-х роках радикали, як і раніше, підтримували Західно-Українську Народну Республіку, виступали переконаними противниками СРСР і Польщі — цих головних ворогів української незалежності.

Проаналізуйте кількісний склад цієї партії.

Зазначте, що у 30-ті роки радикали налічували близько 20 тис. членів, здебільшого селян, сільськогосподарських робітників і подекуди — інтелігенцію.

Зверніть увагу на те, що зосереджені в Галичині радикали вдалися до спроб поширити свій вплив на Волинь, Полісся та Холмщину, об'єднавшись у 1926 р. з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, й утворили разом Українську соціалістичну радикальну партію. До найвідоміших її лідерів належали ветерани Л. Бачинський та І. Макух.

Покажіть розбіжність у поглядах соціалістичних партій — радикалів та соціал-демократів. Якщо радикали виявляли націоналістичні тенденції, то інша українська соціалістична партія — чисельно невеликі й слабкі соціал-демократи на чолі з Л. Ганкевичем — схилились у бік комунізму.

Пригадайте, що в 20-ті роки на Західній Україні під впливом політики українізації у Радянській Україні та відродження селянства за непу поширюються прорадянські погляди, які дали початок кільком легальним та нелегальним організаціям. Розкажіть про утворення Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), яка під тиском Комуністичного Інтернаціоналу стала автономною частиною Польської комуністичної партії.

Але навіть тоді такі українські лідери цієї багатонаціональної партії, як К. Максимович та Р. Кузьма, вперто продовжували зберігати українське ество, виявляти у своїх діях дивовижну незалежність. Вони пристрасно підтримували Шумського та націонал-комунізм у Радянській Україні, надавши своїй позиції принципового звучання в міжнародному комуністичному русі. Зазначте, що ця позиція привела до зміцнення українське керівництво КПЗУ, але не поклала кінця запеклій фракційній боротьбі в партії. У 1938 р. за наказом Сталіна її розпустили. У 30-х роках КПЗУ налічувала понад 4 тис. членів, майже половину з них становили українці.

Проаналізуйте також програми і діяльність інших українських партій.

Українська католицька партія єпископа Г. Хомишина безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. Русофіли, що переживали занепад, заснували Руську селянську та Руську аграрну партії, які в 1931 р. злилися в одну. Але й це не утримало багатьох їхніх рядових членів від переходу до українських партій. Підкресліть, що ці партії були невеликими, слабкими і схилились до співпраці з польським урядом.

Особливої уваги потребує розгляд питання про утворення, діяльність та ідейну програму Організації Українських націоналістів (ОУН). Вона виникла у 1929 р. у Відні. Більшу частину її складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Є. Коновалець та його соратники. Як і її попередниця УВО, ОУН лишалася «підпільною партією». Вона дотримувалась військових засад керівництва, конспіративних методів, суворої дисципліни та проводила кампанію політичного терору проти польської держави та її представників. За приблизними підрахунками, напередодні другої світової війни ОУН налічувала до 200 тис. чоловік, співчуваючих було набагато більше.

ОУН прагнула очолити широкий революційний рух за досягнення цілей інтегральних націоналістів. Розкажіть, що являв собою український інтегральний націоналізм, який був ідейною програмою ОУН.

Студентам треба засвоїти, що український інтегральний націоналізм не спирався на ретельно обгрунтовану систему ідей. Для популяризації своїх поглядів інтегральні націоналісти міфологізували українську історію, плекаючи своєрідний культ боротьби, самопожертви та національного героїзму. Цей рух особливо-

го значення надавав соборності (національній єдності) і прагнув контролювати всі прояви діяльності суспільства.

Інтегральні націоналісти не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони бажали б мати після здобуття незалежності. Вони мало що могли сказати про його соціально-економічну організацію, зазвичай лише те, що вона буде, в основному, аграрним і спиратиметься на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система майбутньої держави засновувалася на владі однієї націоналістичної партії.

На чолі руху стояв верховний керівник, або вождь, який мав безумовну необмежену владу. Треба також зауважити, що український інтегральний націоналізм цілком очевидно містив елементи фашизму і тоталітаризму. Спостерігаючи трагічну долю українців під польською та радянською владою, втративши віру в традиційні легальні методи, розчаровані західними демократіями, які ігнорували заклики українців про допомогу й самі загрузли в кризі, українські інтегральні націоналісти вважали, що їм нічого чекати від існуючого стану речей і тому необхідно вдатися до радикальних заходів, аби змінити його.

Особливих зусиль ОУН доклала для популяризації своїх поглядів насамперед серед молоді, намагаючись опанувати всіма західноукраїнськими громадськими політичними та економічними організаціями.

Студенти мають зробити такий висновок: національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру, а також вражаюче посилення нацистської Німеччини та СРСР призвели до розчарування в демократії і зростання політичного екстремізму на західноукраїнських землях. Ця радикалізація чим далі ширше охоплювала не лише інтелігенцію, а й селянство, в якому зростала самота, сподівання на кращу долю, протест проти національних утисків та погіршення добробуту.

Розчаровані безрезультатним намаганням завоювати державність чи самоврядування, західні українці виявилися особливо чутливими до цих загальних тенденцій. Незважаючи на широкий розвій „органічної роботи” було очевидно, що саме інтегральний націоналізм ОУН став серед західних українців, і насамперед молодих, найдинамічнішим рухом.

Контрольні питання

1. Поясніть поняття індустріалізація та колективізація.
2. Як здійснювалася індустріалізація в Україні?
3. Які підсумки модернізації промисловості України в 20-30-х рр.?
4. Чому наприкінці 1920-х рр. радянське керівництво перейшло до масової колективізації сільського господарства?
5. Які методи проведення колективізації застосовувалися в Україні?
6. Які наслідки колективізації в Україні?
7. Чим зумовлювалися сталінські репресії в 1920-1930-х рр.?
8. Які наслідки мали сталінські репресії у всіх сферах життя суспільства?
9. Охарактеризуйте становище українців під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини у 1920-1930 рр.
10. Дайте характеристику українським партіям та організаціям на території Польщі.

Література

1. Бойко О. Історія України. – К., 2003. – С.388-401; 420-429; 429-442.
2. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М.Литвина. – К., 2006. – С.359 – 370; 372-387.
3. Новітня історія України (1900 – 2000): Підручник / За ред. А.Г. Слюсаренко. – К., 2000. – С.256 –270; 273 - 291.

